

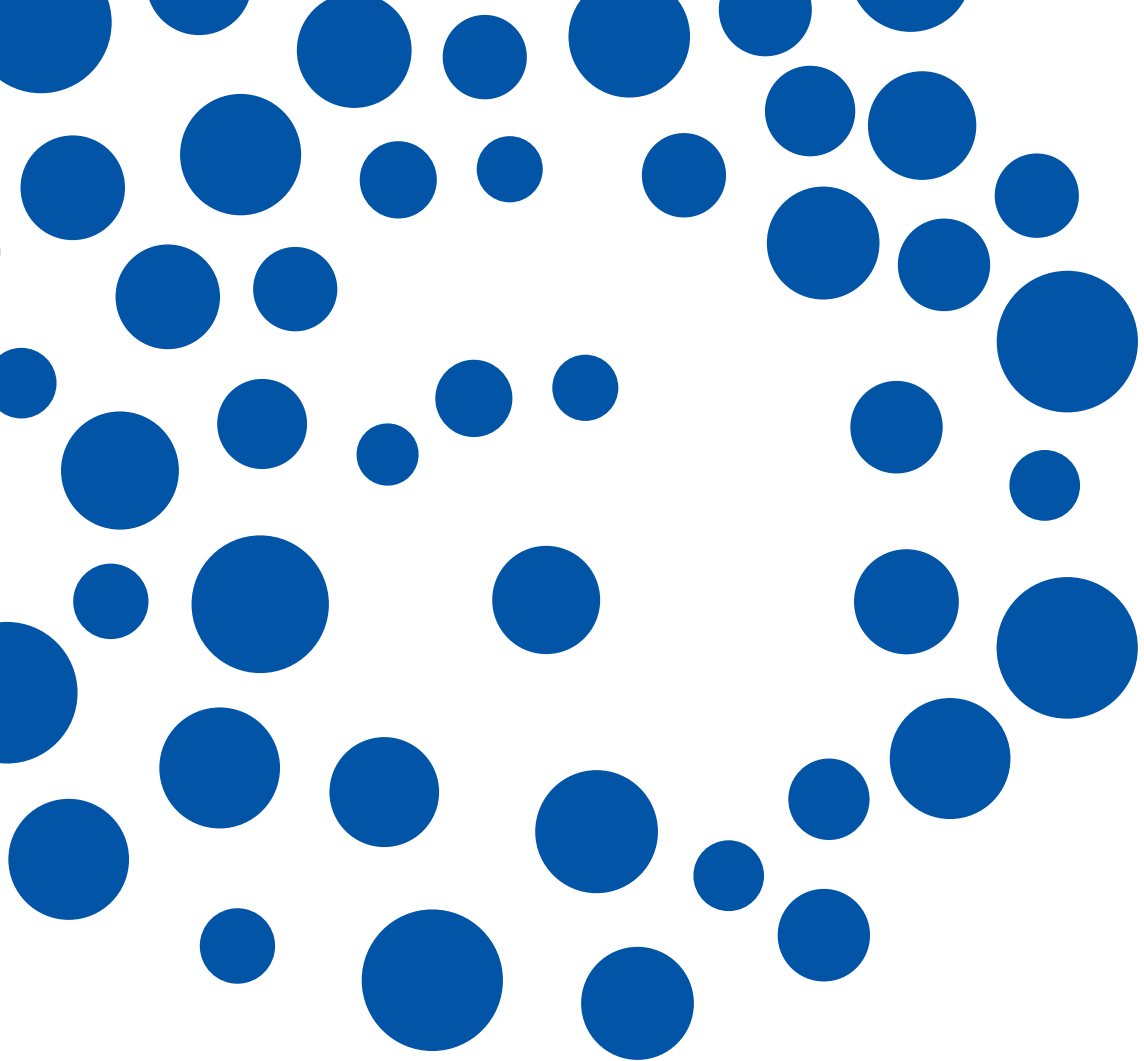
otvorená
akadémia

FÁMY konšpiračné TEÓRIE

a

DEZINFORMÁCIE
očami spoločenských vied

FÁMY konšpiračné TEÓRIE

a
DEZINFORMÁCIE
očami spoločenských vied

Vladimíra Čavojová
Zuzana Panczová
Marína Zavacká

Zdroj: www.theneweconomy.com

Obsah

Úvod	4
I. Fámy – informácie, ktoré ľudí rozdeľujú aj spájajú	8
II. Konšpiračné teórie ako spôsoby nazerania na svet	17
III. Prečo podliehame konšpiračným teóriám?	35
Záver	46
Referencie	48

Úvod

Jedným z najpálčivejších problémov súčasnej spoločnosti je nárast informácií, ktoré imitujú alebo nahrádzajú oficiálne vedecké alebo spravodajské zdroje. Stretávame sa s ľuďmi, ktorí zápalisto presvedčajú okolie o svojich zaručených informáciách, aj keď ich zdrojmi sú v skutočnosti len neoverené texty z internetu. Sociálne siete, ktoré nám filtrujú ponuku správ na základe toho, na aké odkazy sme „klikali“ predtým, nás udržiavajú v informačných, a teda aj názorových bublinách. Je to pohodlné utvrdzovanie sa vo svojom pohľade na svet, no nie vždy sme dostatočne obozretní voči pôvodu a pravdivosti týchto informácií.

V období spoločenských kríz, keď sú ľudia vystavení pocitom obáv z ohrozenia ich zdravia, majetku, životných istôt, mení sa aj prístup k informáciám. Ľudia, pochopiteľne, reagujú viac pod vplyvom emócií, čo spôsobuje väčšiu vnímavosť voči správam. Zároveň sa však zvyšuje nebezpečenstvo toho, že ľudia sa stávajú menej obozretní, a tak sú ľahšie vystavení účelovým manipuláciám. Historické skúsenosti ukazujú, aké tragické následky môže mať politická propaganda využívajúca kolektívne obavy na svoje ciele. Holokaust mal svoje korene v šírení konšpiračných teórií o židovskom sprisahaní, komunistické „čistky“ v počiatkoch studenej vojny v šírení fám o pôsobení podvratných živlov v službách Západu. Objavenie sa osýpok vo vyspelých krajinách v súčasnej dobe súvisí s odporom voči očkovaniu vyvolanom nepodloženými fámami z antivakcinačných kampaní. Šírenie dezinformácií takto môže mať za následok ochromenie fungovania štátu, prispieť ku skupinovým konfliktom, ohroziť verejné zdravie.

Psychologické výskumy už v období druhej svetovej vojny naznačili, že v krízových časoch sa šíria tri typy fám: fámy šíriace strach, falošnú nádej a rozkol (Knapp, 1944). V čase písania tohto textu bola spoločnosť naplno vystavená obavám z pandémie ochorenia COVID-19 spôsobeného koronavírusom SARS-CoV-2. Ľudia sa snažili vyrovnáť s touto situáciou, ktorá nielen narušila ich denný stereotyp, ale vyvolala obavy o ich život, ohrozila ich ekonomické zázemie a priniesla obavy, či sú opatrenia zo strany štátu prospešné. Mohli sme pozorovať snahu hľadať alternatívne a sprisahanecké vysvetlenia o pôvode vírusu, o úmysloch elít pri hľadaní účinnej vakcíny, snahy spochybňovať nariadenia hygienikov a epidemiológov, alebo dokonca snahy banalizovať a odmietajú existenciu pandémie.

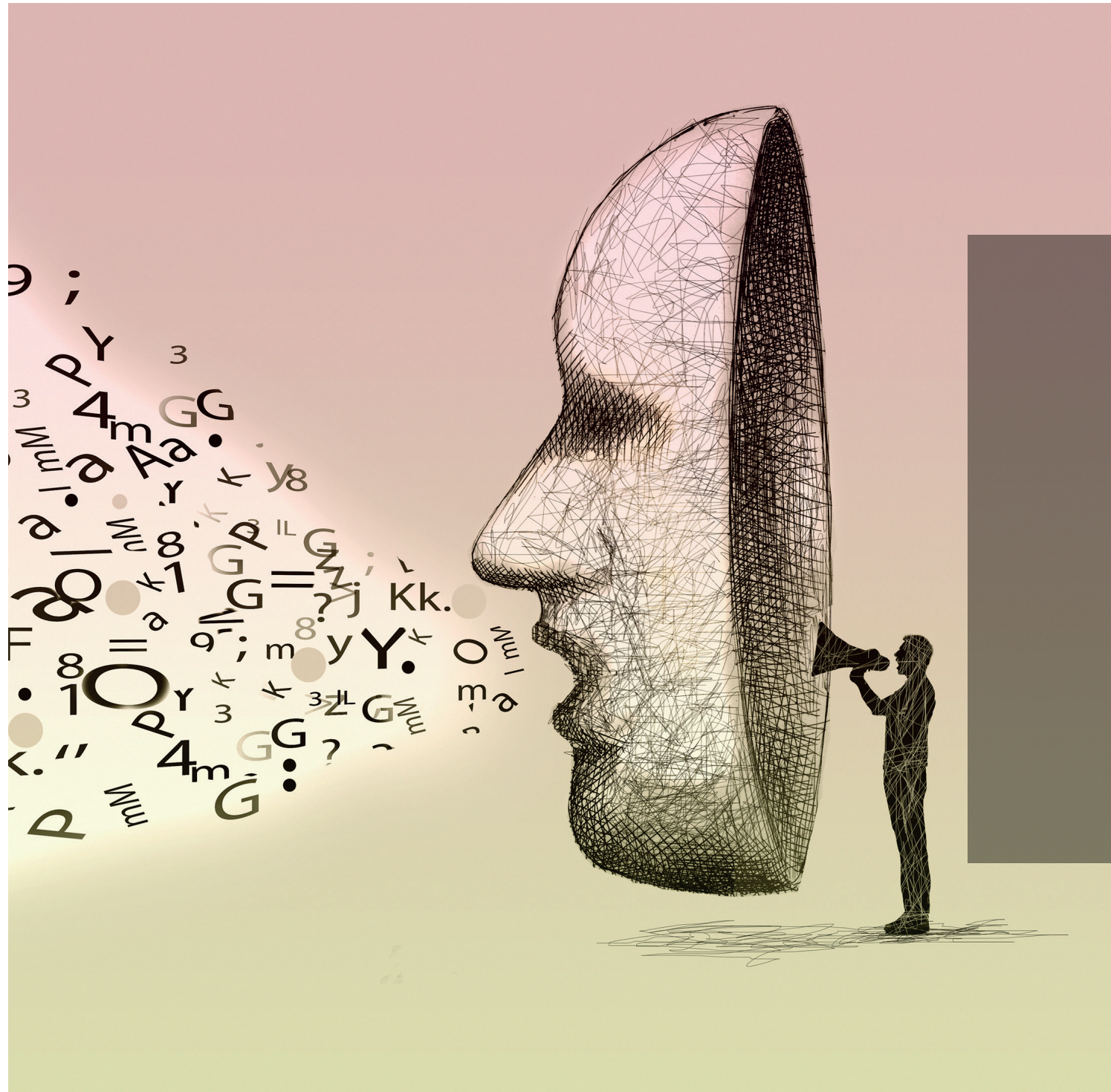
Dôvodov odklonu od spoliehania sa na oficiálne zdroje je viacero a pôsobia navzájom synergicky: nárast technologickej a finančnej dostupnosti informačných technológií (predovšetkým internetom sprostredkovaná komunikácia), nárast nedôvery voči systému liberálnej demokracie a voči oficiálnym, resp. expertným zdrojom informácií (veda, medicína, mainstreamové spravodajstvo, spoločenské elity), stieranie hraníc medzi laickým a expertným statusom vo verejnom diskurze, uplatňovanie premyslenej informačnej manipulácie vo verejnom priestore na lokálnej i medzinrodnej úrovni zo strany extrémistických antidemokratických hnutí.

Úlohou vedy nie je vytvárať nejakú cenzúru v oblasti poznania a šírenia informácií. S cieľom vyjasňovať si otázky súvisiace s poslaním vedy ako takej a približovať výsledky výskumu smerom k verejnosti však vedci považujú za potrebné komunikovať rozoznávajú rozhraní vedeckého (expertného) a nevedeckého (resp. vedecky nepodloženého) poznania. Výskum prináša viaceré poznatky o šírení dezinformácií a politickej propagandy v minulosti, o spôsoboch a dôsledkoch interpretácie dôležitých tém spoločenského života v súčasnosti prostredníctvom konšpiračných teórií, ale aj o možných príčinách prijímania dezinformácií a konšpiračných vysvetlení spočívajúcich v častých omyloch ľudského usudzovania.

Cieľom tejto publikácie je ukázať tému fám a konšpiračných teórií v širšom historickom a spoločenskom kontexte a pomôcť verejnosti zorientovať sa v nej. Ponúka tri na seba nadväzujúce kapitoly – od historickej skúsenosti so šírením politických fám cez konšpiračné teórie ako spôsob nazerania na svet až po psychologické vysvetlenie, prečo tak ľahko podliehame konšpiračným vysvetleniam. Autorkami nasledujúcich textov sú pracovníčky Slovenskej akadémie vied, ktoré sa v rámci svojho odboru dlhodobo venujú výskumu konšpiračných teórií, dezinformácií a politickej propagandy. **Marína Zavacká, PhD.**, pôsobí v Historickom ústave SAV. V texte sa sústreďuje na fám ako súčasť dejín propagandy a budovania režimových lojalít v 20. storočí. Zaujímajú ju politická cenzúra, ako aj vplyv neoverených informácií pri formovaní občianskych postojov. **Zuzana Panczová, PhD.**, pracovníčka Ústavu etnológie a sociálnej antropológie SAV, sa venuje téme fám, konšpiračných teórií a skupinových stereotypov. Vo svojom príspevku objasňuje rôzne podoby konšpiračných teórií, ich časté argumentačné stratégie a približuje poznatky vedcov zapojených do medzinárodného výskumu tejto témy. **Doc. PaedDr. Vladimíra Čavojová, PhD.**, pracuje v Ústave experimentálnej psychológie SAV. Vo svojej kapitole si kladie otázku, aké psychologické procesy prispievajú k tomu, že ľudia sú náchylní veriť nepodloženým informáciám, a prečo si ľudia niekedy udržiujú svoje presvedčenia aj pri konfrontácii s faktmi či dôkazmi. Poznanie týchto procesov totiž môže byť nápomocné pri tvorbe stratégií, ako odolávať dezinformáciám.

Publikácia je určená pre širokú odbornú aj laickú verejnosť, ktorá sa chce o danej téme dozvedieť viac, či už z osobného záujmu, alebo pre potreby svojej profesionálnej praxe. Sprostredkúva výsledky vedeckého bádania, no nie formou štandardného vedeckého textu. Cieľom je priniesť čitateľom informácie prostredníctvom „ľahko stráviteľného“ formátu, ale tak, aby zároveň vychádzala z aktuálnych výsledkov domáceho a medzinárodného výskumu. Pozrime sa preto, ako sme na tom s vedeckou gramotnosťou u nás na Slovensku.

Ľudia, pochopiteľne, reagujú viac pod vplyvom emócií, čo spôsobuje väčšiu vnímavosť voči správam. Zároveň sa však zvyšuje nebezpečenstvo toho, že ľudia sa stávajú menej obozretní, a tak sú ľahšie vystavení účelovým manipuláciám. Historické skúsenosti ukazujú, aké tragické následky môže mať politická propaganda využívajúca kolektívne obavy na svoje ciele.

I. FÁMY

– informácie, ktoré ľudí rozdeľujú aj spájajú

Marína Zavacká

Fáma, teda spontánne šírená neoficiálna informácia, nemá v dnešných časoch príliš dobrú povest. Stačí si spomenúť, ako často reagujeme na nejakú informáciu odmietavým komentárom, že je to „len“ fáma. A pritom fáma patrí k najstarším a stále veľmi funkčným nástrojom, pomocou ktorých sa vytvárajú a udržiavajú ľudské spoločenstvá.

Tento v zásade socializačný rozmer fám zvykneme pri uvažovaní o dynamike ich šírenia a ich dôsledkoch na verejnú mienku často podceňovať. Príliš sa sústreďíme na posudzovanie toho, či je informácia obsiahnutá vo fáme pravdivá alebo nie, a z toho pramení aj mylné presvedčenie, že na účinné pribrzdzenie šírenia fámy stačí posilniť „kritické myslenie“.

Potenciál stať sa fámou, teda spontánne sa šíriť, má totiž len taká informácia, ktorá v danom čase dokáže verejnosť zaujať. Človek, ktorý sa zapojí do reťaze jej šírenia, sa pritom stáva sám nositeľom „novinky“ zaujímavej pre jeho okolie. Prvoradá teda nie je informačná hodnota, ale príťažlivosť fámy, ktorá nasycuje chuť o niečom zaujímavom hovoriť aj sa niečo dozvedieť. Fáma tak umožňuje posilniť si sociálne väzby a hierarchickú pozíciu v spoločenstve.

Francúzsky sociológ Jean-Noël Kapferer, ktorý sa v 80. rokoch venoval výskumu fámy ako historického fenoménu (Kapferer, 1992), upozorňoval práve na tie jej črty, ktoré jej šíriteľom zvyšujú sociálny kapitál, a tým ich motivujú šíriť ju ďalej. Ľudia napríklad ochotnejšie debatujú o príhodách takých osôb, ktoré považujú za blízke. Preto sa zvyčajne tak rýchlo roznesú fámy o príbuzných alebo susedoch. Pocit blízkosti môže byť vybudovaný aj sprostredkovanou citovou väzbou, preto sa medzi ľuďmi vlastnou dynamikou šíria aj fámy o mediálnych celebritách. S týmito správami intenzívne pracuje bulvár, ale nie sú od neho závislé. Fámy o hercoch či hlásateľoch, ktorí sa častou prítomnosťou na obrazovkách priamo v obývačke stali pre divákov „blízkymi“, sa šírili aj v prostrediach, kde bulvárne médiá neexistovali.

Veľmi vďačné sú tiež „modelové príbehy“, ktoré možno prirovnať k trvácnej forme, kam sa len novo nalieva aktualizovaný obsah. Preto medzi ľuďmi kolujú v stále nových variantoch prispôbených momentálnej situácii. Plnia podobnú funkciu ako povesti a bájky, pri ktorých poslucháči nepovažujú za podstatné časové a personálne detaily, teda kto presne a kedy sa v opisovanej situácii ocitol. Záleží im najmä na záverečnom, spoločne odsúhlasenom morálnom ponaučení. Pravdepodobnosť, že hovoriaci fámou posunie ďalej, sa zvyšuje podľa toho, či považuje jej zdroj za dôveryhodný.

Vysoký potenciál prerásť do spontánne šírených fám majú aj správy o všetkom, čo by narušovalo zabehané spôsoby a poriadky. Patria sem rôzne varovania pred hroziacim nebezpečenstvom, správy o hrubom porušení morálky, o nadchádzajúcich zmenách spoločenských pomerov či o prírodných katastrofách. K ich šíreniu prispieva, ak sú v spoločnosti uvoľnené rámce uveriteľného, teda ak je veľa ľudí presvedčených, že „dnes je možné takmer čokoľvek“. Mnohé fámy poslucháčom prinášajú pocit úľavy z „pochopenia sveta“ a radosť z „veľkých vysvetlení“, ktoré v ich očiach zdanlivému chaosu dávajú skrytý zmysel.

PREČO SA FÁMY ŠÍRIA?

Zaujímavé boli aj výsledky Kapfererovho skúmania, čo ľudí motivuje, aby fámy sami šírili a nielen im so záujmom načúvali. Aj tu sa ukázalo, že prevažoval skôr sociálny než informačný význam. V prvom rade postúpenie fámy ďalším ľuďom umožňuje hovoriacemu potvrdiť si povest spoľahlivého člena spoločenstva. Dáva tým totiž najavo, že mu na poslucháčoch záleží, že ich varuje vždy a okamžite, keď sa dozvie o prípadnom hroziacom nebezpečenstve. Ak sa v komunite o fáme začne diskutovať, môže si hovoriaci svoje postoje skoordinať s náhľadmi, ktoré v jeho okolí práve prevažujú. Všetkým tak dá najavo, že fámou „správne“ vyhodnocuje a sám stojí na „správnej“ strane.

Zdroj: www.realtor.com

Formát fámy ako a priori neoverenej správy, sprevádzaný slovíčkami ako „vraj“ či „údajne“, pritom umožňuje pred ostatnými beztrešne vyslovovať aj inak nepatričné tvrdenia a postaviť sa na morálny stupienok, z ktorého možno autoritatívne potvrdiť spoločné mravné hodnoty. Nie je napríklad prekvapivé, že frekventovanou témou fám bývajú prípady narušenia všeobecne proklamovaných ideálov sexuálneho správania. A ani to, že veľmi aktívne sa do verejného rozhorčovania sa nad údajnými cudzími „nemravnosťami“ zvyknú púšťať osoby, ktoré si v tejto oblasti samy potrebujú vylepšiť spoločenský obraz. V prípade, že fáma hovorí o nejakej takej hrozbe, z ktorej má sám hovoriaci veľké vnútorné obavy, jej vyslovenie a spoločné premýšľanie nad možným riešením, napríklad nad spôsobmi prípadnej spoločnej obrany, môže byť aj cestou, ako sa zbaviť vlastného strachu. Podceňovať by sa nemala ani symbolická výmenná hodnota fámy ako zaujímavého, nenudného príspevku do spoločnej debaty. Ten, kto ju „má“ a podelí sa, urobí na ostatných dojem a môže si tak v skupine výrazne posilniť vlastnú autoritu.

PREČO ICH NEZASTAVIA ZÁKAZY?

Pre fámou nie je určujúce, či je pravdivá alebo nepravdivá, ale práve to, že je neoverená. V momente, keď sa oficiálne potvrdí či vyvráti, prestáva byť fámou a stáva sa len pravdivou či nepravdivou správou. Z hľadiska pravdivosti je teda fáma skôr neutrálny pojem. Pre verejný život začína byť problematická najmä vtedy, keď ľudia prestanú dôverovať oficiálnym inštitúciám a médiám natoľko, že tieto inštitúcie nedokážu čeliť silným vlnám šírenia nepravdivých informácií. Vtedy sa môže prostredníctvom fám v spoločnosti masovo šíriť panika, agresivita a poslúžiť môžu aj ako nosiče zámerne vypúšťaných nepriateľských dezinformácií. Pre demokratický štát ide o prekérnu situáciu. Potrebuje sa účinne brániť, a pritom zachovať svoju demokratickú podstatu, ku ktorej patrí aj slobodný prístup občanov k informáciám.

Zdroj: www.intheblack.com

V tejto súvislosti môžu byť dodnes nápomocné dáta z veľkého prirodzeného experimentu, v ktorého centre sa ocitla počas druhej svetovej vojny Veľká Británia (Balfour, 1979; Nicholas, 1996). Po viacerých chybných krokoch, vedených snahou utajiť čo najviac informácií pred nepriateľom, si tvorcovia štátnej informačnej politiky uvedomili, že má neželaný účinok na vlastné obyvateľstvo. Totiž to, že fámy sa rodia zo spontánnych otázok, ktoré si verejnosť kladie a na ktoré nedostáva uveriteľné a včasné odpovede. Či ide o suseda, ktorý nevedno prečo odrazu zmenil správanie, alebo či vláda začne prijímať bez vysvetlení nové opatrenia, spúšťa sa rovnaká reakcia. Mimoriadne poučné v tomto smere bolo úvodné obdobie nemeckých náletov na britské mestá roku 1940, ktoré je známe ako „Blitz“ (Longmate, 1977). Spočiatku sa v britských médiách presadzoval postoj nezverejňovať alebo aspoň redukovat informácie o materiálnych škodách a o obetiach na životoch, aby nepriateľovi nepotvrďovali úspešnosť jeho útokov. Verejnosť to však vnímala ako znevažujúci postoj vlády k utrpeniu vlastných občanov. Podobné to bolo so správami o problémoch v zásobovaní. Ak sa verejne priznávali, potvrdzovalo to, že nacisti majú pri ponorkovej blokáde britského námorného obchodu úspech. Ak sa však o prázdnych obchodoch v médiách mlčalo, ľudia mali pocit, že sa o ich problémoch so zabezpečovaním tovarov dennej potreby „tam hore“ nevie alebo že nie sú považované za podstatné. Ľahko vznikali fámy motivované hľadaním vinníkov a vnútorných nepriateľov.

Vo výsledku mohlo byť takto spôsobené odcudzenie a nedôvera pre obranyschopnosť krajiny nebezpečnejšie ako otvorené potvrdenie škôd. Preto sa informačná politika zmenila a pri zohľadnení bezpečnostných rizík sa malo verejnosti sprístupňovať čo najviac informácií s čo najkratším časovým odstupom od udalostí. Táto stratégia priniesla úspech: podporovala dôveru verejnosti vo vedenie štátu a navyše uspokojovala potrebu verejnosti porozumieť udalostiam, ktoré sa nezdali dostatočne jasné, čím tlmila chuť hľadať odpovede z iných, neoficiálnych zdrojov. Programovo sýtla hlad verejnosti po novinkách a zaujímavostiach prameniacy z prirodzenej ľudskej zvedavosti. Dodávala podnety na zábavu a aktívny oddych chrániacy pred nudou, ktorá tiež bola častým spúšťačom klebiet a fám.

Na rozdiel od krajín pod nacistickým či komunistickým vplyvom bola vo Veľkej Británii zachovaná pluralita tlače, a dokonca ani počas vojny nebolo zakázané počúvanie nepriateľského rozhlasu. Veľa pozornosti sa však venovalo osvete. Odborníci aj politici v britských médiách vysvetľovali, ako nacistická propaganda funguje, a motivovali poslucháčov, aby si pri prípadnom počúvaní nepriateľského rozhlasu sami všímali propagandistické nástroje, prvky manipulácie verejnej mienky a šírenia dezinformácií.

V oblastiach pod vplyvom nacistických a komunistických vlád sa presadil reštriktívny prístup, ktorý kombinoval viaceré nástroje. Informačným dáždnikom sa obyvateľstvo izolovalo od vonkajších zdrojov, napríklad zákazom dovozu tlačovín, plombovaním rádii či rušičkami signálu. Domáce médiá boli zbavené nezávislosti a podriadené preventívnej cenzúre. Šírenie nepotvrdených správ bolo vnímané ako akt vzdoru, a preto bolo rôznymi spôsobmi postihované. Mohlo byť klasifikované na-

príklad ako trestný čin šírenia paniky, prezradenia štátneho tajomstva, znižovania vážnosti štátnych predstaviteľov a podobne. Aj na výsledky týchto politik dnes s odstupom možno hľadiť ako na dáta prirodzeného experimentu, ktoré potvrdzujú, že socializačná funkcia fám zvyšuje ich odolnosť voči úradným zákazom. Napríklad správy Štátnej bezpečnosti o verejných náladách potvrdzujú, že na šírení fám sa zúčastňovali aj ľudia, ktorí sami boli profesijnou súčasťou vtedajšej „oficiálnej“ sféry. Zapájaním sa do reťaze neoficiálneho spravodajstva mohli pred svojím okolím dávať najavo, že majú prístup k exkluzívnym zdrojom informácií. Prezentovali sa ako „ten, čo také veci vie a má odkiaľ vedieť“ a tiež potvrdzovali lojalitu k skupine ďalších „dôveryhodných“, medzi ktorými „také veci možno povedať“.

Reštriktívny prístup k fámam nedokáže potlačiť bežnú ľudskú zvedavosť, túžbu po bezpečí a potrebu vytvárať spoločenstvá založené na vzájomnej komunikácii. V kombinácii s nedostatkom oficiálnych informácií naopak vedie ľudí k hľadaniu odkazov „medzi riadkami“ a povzbudzuje k čítaniu „znamení“, od ktorých fámu možno odvodiť. Tento mechanizmus možno ilustrovať na lokálnom prípade paniky, ktorú roku 1956 nečakane spustil nevinný a politicky „nezávadný“ článok publikovaný v novinách Lidová demokracie. Uvedené periodikum vydávala jedna z bábkových politických strán začlenených do Národného frontu, ktorých formálna existencia mala slúžiť ako dôkaz „slobodného politického života“ v Československu. Článok uverejnený v nedeľnej rodinnej prílohe sumarizoval typy a množstvá potravín, ktoré by mali mať gazdinky ako základné zásoby vždy v domácnosti. Jeho načasovanie do októbra 1956, keď sa vyhrotila medzinárodnopolitická situácia v súvislosti s udalosťami v Maďarsku, spolu s povedomím o tom, že sa vyskytol v novinách prezentovaných ako „nie úplne komunistické“, malo nečakané následky. Táto náhodná zhoda okolností podnietila vznik a šírenie fámy, že ide o skryté varovanie pre čitateľov, aby si robili zásoby kvôli bezprostredne hroziacej vojne. Podľa dobových správ Štátnej bezpečnosti (ABS ČR, f. H-669, diel II, správa z 1. 11. 1956) na viacerých miestach spôsobil vlny nákupnej horúčky.

Zachované správy Štátnej bezpečnosti o vývoji verejných nálad v uvedenom týždni zachytili aj viaceré ďalšie podobné reakcie. Napríklad pracovníci poštovej cenzúry, ktorí si v bežnej listovej korešpondencii všímali aj prítomnosť panických správ, upozorňovali na výskyt nových fám o nadchádzajúcej vojne. Niektorí s ňou spájali zavedenie povinného očkovania kombinovanou vakcínou proti záškrtu, tetanu a čiernemu kašľu, ktoré sa podarilo zaviesť práve v tom istom roku. Na štatistiky a iné správy o zdravotnom stave obyvateľstva sa pritom dlhodobo vzťahovala pomerne silná cenzúra, lebo zdravie priamo súviselo s bojaschopnosťou. Očkovanie sa robilo hromadne, aj na pôde škôl, kam prichádzali zdravotnícke tímy vakcínovať celé triedy. Z cenzorských hlásení vieme, že vtedy prinajmenšom jeden z riaditeľov školy považoval za potrebné osloviť svoju známu, aby vec konzultovala so synom, ktorý bol lekár. Riaditeľ váhal, „či sa má a či nemá zúčastniť na tomto očkovaní“, lebo v ňom vzbudzovalo dojem, „akoby mali všetci učitelia s deťmi odísť niekam preč“, keďže „je to narýchlo, tajne“.

V podobných situáciách sa paradoxne stávali pre režim problematické aj také samovoľne šírené fámy, ktoré neboli v rozpore s odkazmi šírenými oficiálnou propagandou, ale nekontrolované posilňovali ich účinok. Prekročením istej psychologickkej hranice sa totiž namiesto masovej kolektívnej nenávisti a mobilizácie proti nepriateľovi spúšťal iný neželaný model správania. Prílišné strašenie viedlo ľudí buď k apatii, alebo k uprednostneniu sebazáchovných stratégií a ochrany vlastnej rodiny. Napríklad správy o možnosti tretej svetovej vojny a z toho plynúcej potreby boja za mier sa namiesto „zvýšeného pracovného úsilia“ prejavovali hromadným vykupovaním tovaru dennej spotreby (AÚPN, f. B 10-7, i.j.88, s. 132, KSMV Prešov 31. 10. 1956).

Už vtedajšie skúsenosti tiež nasvedčovali, že oficiálne zosmiešňovanie šíriteľov fám ich nemusí pribrzdiť, ba môže mať aj kontraproduktívny účinok. Takéto zistenia stáli aj za rozhodnutím Správy tlačového dozoru „nepustiť“ do novín parodický text o občanke vlečúcej vraj desaťkilové vrece soli v presvedčení, že „keby došlo k vojne a zhadzovali sa atómové bomby, stačí narozsýpať okolo seba hojne soli a nič sa vám nestane“ (SNA, ÚV KSS, f. David, DZ 6/1956). Cenzori si uvedomovali, že podobnými zmienkami by mohli mimovoľne podporiť vo verejnosti povedomie o takýchto aktualizovaných praktikách tradičnej ľudovej mágie. Pretože na posun od skutočnosti, že v novinách sa podobné konanie kritizovalo, do fámy založenej na presvedčivom argumente, že „o rozsýpaní soli predsa písali aj v novinách“, stačilo málo.

DOMÁCA UKÁŽKA: fámy týkajúce sa smrti K. Gottwalda

Okruh toho, čo bolo vnímané ako možné a uveriteľné, v 50. rokoch pomáhali rozšíriť aj opakujúce sa vlny čistiek a kampaňovité „odhaľovanie nepriateľov“ nielen mimo mocenských štruktúr, ale i priamo v ich vnútri. Preto napríklad na jar roku 1953 sa fámy o rôznych verziách smrti Klementa Gottwalda šíрили nielen v kruhoch jeho oponentov, ale aj medzi vernými komunistami. Kým prví sa do rozporu s oficiálnym diskurzom dostávali skôr prejavovaním zle skrývanej úľavy a radosti, straníci sa zapájali do šírenia takých fám, ktoré čítali „znamenia“, či nadchádza ďalšie kolo obávaného vnútrostraníckeho konfliktu, hľadania nepriateľov a čistiek vnútri strany.

Smrť ako kultúrny fenomén, ktorý v sebe nesie isté tajomstvo a tabu, je pre fámy častým a silným nosičom. V porovnaní so situáciou po úmrtí Josifa Stalina 5. marca 1953, keď v tunajšej verejnosti medzi motívami fám dominovala skôr škodoradosť a tipovanie možných zmien, ktoré by mohlo priniesť satelitným krajinám, Gottwaldova smrť 14. marca 1953 vyvolala kvalitatívne odlišnú vlnu fám. Silno ju ovplyvnil najmä krátky časový odstup. Obe úmrtia spolu naozaj priamo súviseli. Gottwald sa osobne zúčastnil na Stalinovom pohrebe, kde spolu s ostatnými smútočnými hosťami stál celé hodiny na tribúne v mrazivom moskovskom marcovom počasí. Krátko po návrate sám podľahol chorobe zo silného nachladnutia. Fámy sa začali rodiť už pri prvých správach o zhoršení jeho zdravotného stavu. Na úvahách o „neprirodzenom“ ochorení a na šírení sprievodných fám sa podieľali ľudia rôzneho veku s rôzne kvalitným vzdelaním a so širokým spektrom politických názorov. V sprá-

Klement
Gottwald

Zdroj: <https://ostrava.rozhlas.cz/>

vach pracovníkov štátnej bezpečnosti o vývoji verejných nálad, založených na hláseniach agentov z terénu, sa vedľa seba ako šíritelia fám ocitali radujúci sa triedni nepriatelia i bigotní stalinisti hľadajúci vinníka, ktorého treba nemilosrdne potrestať.

Tieto myšlienkové pochody mali istú logickú opodstatnenosť. Stalinovo upadajúce zdravie sprevádzali súdne procesy s údajne sabotujúcimi „sionistickými lekármi“. Navyše sám Gottwald napriek množstvu vlastných chronických zdravotných problémov odchádzal na Stalinov pohreb oficiálne „zdravý“, dokonca ešte po návrate absolvoval na letisku medializovanú prehliadku čestnej stráže. Motiváciu hľadať stopy „vraždy“ podporovali vo verejnosti aj správy o ďalších chorejúcich komunistických pohlavároch z iných krajín, ktoré mali takisto čiastočne pravdivý základ. Zlievali sa do nich totiž údaje o tých, ktorí nachladli na Stalinovom pohrebe, s citátmi listových kondolencií od zaslúžilých veteránov medzinárodného komunistického hnutia, ktorí sa sami pre zlý zdravotný stav ospravedlnili z účasti. Oficiálne prezentovaný dôvod Gottwaldovho úmrtia – zápal pľúc – bol spochybňovaný aj tým, že predsa ak už nikto iný, tak najvyšší predstaviteľ musel mať prístup k penicilínu a ku kvalitnej starostlivosti.

Šíriteľov fám motivovala najmä snaha prísť na koreň „záhadne“ pôsobiaceho náhleho úmrtia, ktoré pokladali za sériové, teda súvisiace s údajnými ďalšími prípadmi. Napríklad podľa Štátnou bezpečnosťou zachyteného tvrdenia istého zamestnanca Káblvky prevládala v tomto závoде „mienka, že súdruha Gotwalda odstránili židovskí lekári“. Podobne už vraj dali „odstrániť i súdruha Stalina, lebo sa dozvedeli, že sa má stretnúť s Eisenhowerom a dohodnúť sa s ním o skončení vojny“. V tejto verzii mal teda veterán bolševického triedneho boja Klement Gottwald zahynúť ako nebezpečný mierotvorca. Podľa reči ďalšieho občana bol vraj zavraždený jedom, ktorý „má USA“ a „nie je poznateľný pri liečení, ani pri úmrtí, alebo pitve.“ Iný diskutér dokázal okruh sprisahancov ešte rozšíriť a zvalil vraždu na privolané konzílium sovietskych lekárov, medzi ktorými sa údajne tiež nájdajú jedinci, „ktorí môžu byť podplatení reakciou“, teda politickými oponentmi s väzbami na Západ. Aj v ktorejkoľvek stupavskej krčme štamgasti „vedeli“, že takéto špeciálne jedy, „ktoré sa dajú riadiť tak ako pekelný stroj“, dávno mali k dispozícii Rusi.

Ako obeť túžby po mieri so sympatiami opisovali mŕtveho prezidenta Gottwalda aj ďalšie varianty fám. Ktorási manželka poručíka z okresného vojenského veliteľstva v Senici celkom isto vedela, že „dostal injekciu, že nechcel podpísať vojakov na Kóreu“. Predpokladala, že si tým Sovietsi zaviazali jeho nástupcu: „Zápotocký to asi podpíše a tak sa stane prezidentom.“ Pri úvahách, komu smrť oboch komunistických vodcov prospela, sa do nebezpečných súvislostí dostávali všetci ich pravdepodobní nástupcovia. Štátna bezpečnosť teda zachytila i tvrdenie redaktora nemenovaného média, že „všetko, čo sa u nás robí, je akcia nejakej kliky v Moskve, na ktorej čele stojí vraj najpravdepodobnejšie súdruh Malenkov, a u nás to robí Zápotocký, ktorý najprv odpravil Slánskeho a teraz Gottwalda“.

Fámy kolujúce medzi občanmi zahŕňali široké spektrum predpokladaných vražedných nástrojov. Verilo sa v injekciu s jedom, dokonca vraj konkrétne namiešaným na „vysušovanie miechy“, v otrávené cigarety, kávu, čaj, otravu plynom. Údajné „krvácanie do pľúc bez horečky“ sa pripisovalo i možnej strelnej rane. Štátna bezpečnosť zachytila vyjadrenie občianky, ktorá videla v dátume úmrtia skrytú symboliku „trestu Božieho“ zoslaného na Gottwalda „v deň a hodinu vyhlásenia Slovenského štátu“, aj ďalšej, ktorá zasa bola presvedčená, že ho z Moskvy priviezli už mŕtveho, v truhle.

Ako pôvodcovia neprirodzeného úmrtia spomínaní vo fámach boli hneď v prvý deň v hláseniach Štátnej bezpečnosti zachytení bližšie nedefinovaní „niekto“, „záškodníci“, „reakcia“, „zradní lekári angažovaní nedávno odhaleným R. Slánskym“, aj ďalší tradičnejší „nepriatelia“ – slobodomurári a sionisti. Robotníka z Hydrostavu podnietilo Gottwaldovo úmrtie k vyjadreniu presvedčenia, že „všetkých židov zo strany treba vyhnúť“. Naopak, občianka, u ktorej si zapisujúci agent povšimol nemecky (či židovsky) znejúce priezvisko, takisto očakávala po Gottwaldovej smrti vzrast protizidovských nálad, no komentovala ich s obavou. Aj jej predstavivosť sa oprela o nedávno zažité postupy ľudáckeho režimu: vraj budú všetci predvolaní na previerku pred komisiu vedenú sovietskym príslušníkom a u koho sa zistia nedosatky „či už z hľadiska triedneho, alebo politického“, bude vraj „daný do zvláštneho sústreďovacieho strediska“, kde budú „židia pod určitým policajným dozorom manuálne pracovať“ (SNA, ÚV KSS, f. David, k. 165 – 170).

Každá novina časom zostarne. O desať dní po Gottwaldovom úmrtí už hlásenie Štátnej bezpečnosti uvádzalo, že hlavná vlna fám pominula. Táto správa o verejných náladách aj ostala poslednou, ktorú si k danej kauze založil tajomník ÚV KSS David do svojho osobného archívu.

Prípadová štúdia fám sprevádzajúcich úmrtie vodcu sovietskych komunistov J. V. Stalina 5. marca 1953 a prezidenta Československej republiky a predsedu Komunistickej strany Československa Klementa Gottwalda, ktorý zomrel 14. marca 1953, umožňuje vyvodenie niekoľkých všeobecnejších záverov. Oficiálna tlač, hoci filtrovaná sovietskou aj československou cenzúrou, občas neúmyselne poskytovala kriticky čítajúcim konzumentom spravodajstva námety a príležitosti na spochybňovanie svojej vlastnej dôveryhodnosti. Čitatelia, vedomí si prítomnosti cenzúry, boli o to náchylnejší nekriticky preberať akúkoľvek „netradičnú“ správu líšiacu sa od oficiálnej interpretácie reality. Obmedzený prístup k rôznorodejším, no stále spoľahlivým zdrojom, však spôsoboval aj zakrpatenie návykov samostatne si overovať informácie prichádzajúce z neoverených prameňov. Tým sa posilňovala ochota verejnosti veriť akokoľvek fantasticky znejúcim fámam. Keďže cenzúrna politika, podporená technickými prostriedkami rušičiek a hraničnými kontrolami dovážaných tlačovín, pretrvala i počas nasledujúcich dekád, stratégie ako „čítanie medzi riadkami“ a hľadanie „skrytého zmyslu“ a „znamení“ nadhlo ovplyvnili spôsoby premýšľania o informáciách aj predstavy verejnosti o fungovaní médií.

II. KONŠPIRAČNÉ TEÓRIE ako spôsoby nazerania na svet

Zuzana Panczová

Fámy významne ovplyvňujú postoje a presvedčenia ľudí aj dnes. V súčasnosti o tom svedčí aj popularita konšpiračných teórií, ktoré tiež patria do sféry fám. Čo tento pojem zahŕňa, aká bola podoba konšpiračných teórií v minulosti, aké existujú postoje voči nim a či predstavujú spoločenskú hrozbu – to sú otázky, ktoré sa budeme usilovať osvetliť v nasledujúcom texte.

Pojem „konšpiračná teória“ pomenúva taký typ neoverených informácií, ktoré hovoria o existencii sprisahaní. (Ekvivalentom je „sprisahanecká teória“, keďže slovo „konšpirácia“ znamená „sprisahanie“. Je odvodené od latinského základu *con spirare*, spoločne dýchať, čo bol obrazný výraz pre spojenectvo, súhlas s niekým. Neskôr nadobudlo význam úkladného spájania sa, sprisahania.) Napriek tomu, že varujú pred ich (údajnými) závažnými spoločenskými dôsledkami, sú tieto varovania zo strany oficiálnych inštitúcií zvyčajne ignorované alebo popierané.

Ako odlíšiť konšpirácie od konšpiračných teórií? Je tu kritériom pravdivosť informácie? Vo všeobecnosti sa dá povedať, že týmto kritériom nie je ani tak pravdivosť ako podloženosť alebo overiteľnosť. Konšpirácie (teda sprisahania) sú tajné plány nejakej skupiny, ktorá sa pokúša dosiahnuť svoje ciele často násilnými, resp. nezákonnými prostriedkami. (Dejiny sú plné reálnych sprisahaní, niektoré z nich sú notoricky známe z učebníc dejepisu – napríklad sprisahanie Bruta a jeho spojencov, ktoré predchádza zavraždeniu Júlia Caesara r. 44 pred Kr., uhorské dejiny poznajú neúspešné protihabsburské Vešelénioho sprisahanie r. 1666 – 1670 a i.) Konšpiračné teórie sú neoverené informácie o údajných sprisahaniach, pričom niektoré z nich sa neskôr ukázali ako pravdivé, iné ako nepravdivé, veľká časť z nich však ostáva z rôznych dôvodov neobjasnená. Známym príkladom informácií o sprisahaní, ktorým sa najskôr neverilo, no po ich overení sa podozrenia potvrdili, je tzv. aféra Watergate, ktorá sa odohrala v USA v roku 1972. Vtedy sa potvrdila spočiatku razantne spochybňovaná fáma o odpočúvaní sídla Demokratickej strany pracovníkmi administratívy prezidenta Nixona, čo následne viedlo k prezidentovej demisii. Pomerne nedávnou kauzou z prostredia ekonomických podvodov, pri ktorej spočiatku presakovali len neoficiálne informácie, bol podvod vedenia firmy Volkswagen z roku 2015 týkajúci sa falšovania emisných údajov ich dieselových automobilov. Škandál pripomínajúci svojím účinkom na verejnosť kauzu Watergate bol médiami označený ako Dieselgate.

Reálne sprisahania teda existujú a po ich odhalení v médiách sú z nich známe kauzy, kde je jasne pomenovaný vinník, jeho úmysel, nástroje a zväčša aj následky, resp. trest.

Konšpiračné teórie sa v bežnom jazyku stávajú (nie vždy správne použitým) ekvivalentom kategórie falošných správ (angl. fake news), teda účelových dezinformácií, ktoré sú šírené s cieľom manipulovať verejnú mienku. Dôvodom je fakt, že politická propaganda vyvolávajúca skupinový konflikt je často založená práve na konšpiračných teóriách (dnes sa o nej hovorí aj ako o súčasť tzv. hybridnej vojny, teda konfliktu, ktorý kombinuje konvenčné a nekonvenčné typy zbraní a kladie veľký dôrazu na manipuláciu verejnej mienky).

Je tu teda potrebné isté jemné pojmové rozlíšenie, kým konšpiračná teória je typ fámy, teda neo-verenej (nie nevyhnutne nepravdivej) informácie hovoriacej o sprisahaní, dezinformácie, resp. fake news, sú zámerne šírené nepravdivé správy s vysoko emocionálnym vplyvom s cieľom manipulovať verejnú mienku. Okrem príkladov fám slúžiacich totalitným ideológiám opísaných v predošlej kapitole sú typickým príkladom účelové dezinformácie využívané na účely vojenskej propagandy, ktoré demonizujú svojich protivníkov vymyslenými (alebo prekrútenými) príbehmi o umučených nevinných obetiach. Vďaka nim sa protivník morálne zdiskredituje a verejná mienka je viac naklonená krvavej pomste aj za cenu obetí na životoch.

»

Obr. 1:

Wenceslaus Hollar – Údajné ukrutnosti Írov počas povstania v roku 1641.

Zdroj: Wikimedia Commons, Wenceslaus Hollar / Public domain

Historicky dobre zdokumentovaným príkladom masového násillia páchaného na základe falošných obvinení boli pogromy židov obvinených z rituálnych vrážd, ale aj príklady dehumanizácie írskych rebelov voči britskej vláde. V období prvej svetovej vojny sa podobné senzácie budiace pomstu objavovali napríklad v nemeckej tlači o britských vojakoch nabodávajúcich bábätká na bajonety a naopak, v britskej o nemeckých. V nedávnej minulosti sme sa s vysokým nárastom podobných dezinformácií stretli napríklad počas rusko-ukrajinského konfliktu (v prípade falošnej správy ruskej televízie o chlapcovi ukrižovanom ukrajinskými vojakmi v Sloviansku v roku 2014).

Mnohé nepodložené presvedčenia, ktoré narážajú na nepochopenie oficiálnych inštitúcií, sú od konšpiračného zdôvodnenia závislé. Napríklad príbehy o UFO, ktoré šíria nadšenci na základe neverených a skreslených informácií, ponúkajú vysvetlenie, že vláda zámerne tají existenciu vesmírnych návštev. Ako inak vysvetliť, že inštitúcie disponujúce najmodernejšou technikou nepotvrdia

to, čo „sledujú“ tisíce amatérskych pozorovateľov. Špirála podozrievavej fantázie sa potom roztáča sama, čomu navyše pomáhajú knižné a filmové spracovania týchto motívov. Konšpiračná logika našepkáva, že ak vláda prítomnosť mimozemskej civilizácie tají, má na to určite zisťný dôvod. Môže ním byť napríklad tajný vojenský výskum, ktorý využíva vesmírne technológie. Ak ho však taja, malo by na ňom byť niečo nekalé – buď tajné nehumánne technológie (najviac zdiskreditované sú tie nacistické – je možné, že na vývoji pracovali už nacistickí vedci z Tretej ríše), alebo sa ním pripravuje nastolenie novej diktatúry, napríklad ovplyvňovanie mysle na diaľku a pod.

Vedci pristupujú k definovaniu konšpiračných teórií podľa svojho zamerania a výskumných cieľov, viacerí z nich sa však zhodujú na tom, že konšpiračné teórie vychádzajú z troch základných konceptov:

1. **Intencionalita** – konšpiračné teórie vždy hovoria o niečom nekalom úmysle, dejinné udalosti vnímajú ako napĺňanie vopred stanovených sprisahaneckých plánov. Príkladom môže byť predstava, že ilumináti v 18. storočí dokázali naplánovať nastolenie Nového svetového poriadku presne tak, ako sa plní v súčasnosti.
2. **Utajovanie a predstieranie** – nič nie je také, ako sa zdá: sprisahanci dokážu svoje konanie ukrývať a zámerne manipulovať verejnou mienkou tak, že ľudia zvonku nie sú schopní vidieť realitu a nedôverujú ani odhaleniam tých, ktorí pred sprisahaním varujú. Príkladom môže byť spor o pravosť antisemitského falzifikátu *Protokoly sionských mudrcov* (Tazbir, 1996). Konšpirační teoretici ich považujú za evidentný dôkaz o existencii plánu židov na ovládnutie sveta, odmietanie a sankcionovanie ich šírenia je pre nich len ďalším dôkazom o silnom vplyve sprisahaného židovstva.
3. **Kauzalita a korelácia** – všetko je prepojené: konšpiračné teórie odmietajú uznať náhodnosť, hľadajú kauzálne súvislosti medzi javmi, pri ktorých iní žiadne súvislosti nevidia. Príkladom môžu byť konšpiračné teórie o smrti princeznej Diany z roku 1997, ktoré ju interpretujú ako vraždu na pokyn tajného stredovekého rádu templárov (rytiersky rád založený v roku 1119 vo Francúzsku a zrušený v roku 1312, no podľa niektorých potajomky pôsobí dodnes), prípadne spolku iluminátov (tajný elitný spolok zrušený ešte počas 18. storočia).

Typy konšpiračných teórií

Typológia konšpiračných teórií zvyčajne zohľadňuje rozdiely v geografickom dosahu a zložitosti systému, ktorý opisujú (s čím do istej miery súvisí aj pravdepodobnosť ich reálnosti, keďže je nepochybne jednoduchšie zorganizovať a utajiť sprisahanie menšieho rozsahu, ako riadiť globálnu sieť všadeprítomných a lojálnych sprisahancov).

Z hľadiska rozsahu sa teda konšpiračné teórie zvyčajne delia na *globálne* a *lokálne*, resp. *triválne* (Pipes, 2003), z hľadiska ich komplexnosti patrí k najznámejším členenie na teórie spájané s jednotlivou udalosťou (angl. *event conspiracy theories*), teórie majúce širšie ciele, medzinárodný, ba aj globálny rozsah (angl. *systemic conspiracy theories* – židovské, komunistické, slobodomurárske sprisahania) a teórie vytvárajúce zložitý hierarchický systém, ktorého hlavný aktér je utajený (angl. *superconspiracy theories*), šírené od 80. rokov 20. storočia (Barkun, 2013).

Typickým príkladom šíriteľa superkonšpiračných teórií je David Icke z Veľkej Británie, ktorý vo svojich teóriách prepája prvky prevzaté z vesmírnych science fiction naratívov s tradičnými antisemitskými teóriami (využívajúc napríklad aj Protokoly sionských mudrcov) a teóriami o sprisahaní elít združených v tajných spolkoch v hnutí New Age a pod. Tieto motívy potom ľubovoľne zoraďuje a upravuje pri vysvetľovaní aktuálneho diania. Jeho výklad vychádza z fikcie, že vesmír má mnoho dimenzií, ktoré sa prelínajú v rámci rovnakého priestoru, čo spôsobuje, že realita sveta okolo nás je oveľa zložitejšia, ako sme schopní vnímať. Využíva to rasa reptiliánov (inteligentné bytosti so vzhľadom jašterov majúce schopnosť prechádzať medzi dimenziami), ktorým sa podarilo vytvoriť geneticky modifikovaných hybridných tvorov schopných meniť svoju podobu na jašterov alebo ľudí. Tvoria tajné spoločenstvo ovládajúce ľudí na Zemi, poznáme ich aj pod názvom ilumináti, a patria k nim mnohí príslušníci súčasných politických, ekonomických či kultúrnych elít (členovia kráľovských dynastií, finančníci a pod.). Ich základňou je Mesiac, ktorý je v skutočnosti umelo vytvorené teleso. David Icke si svojimi knižnými bestsellermi a prednáškami získal priaznivcov v rôznych krajinách sveta, v októbri 2017 prednášal aj v bratislavskom Istropolise. V pozvánke na toto podujatie sa uvádzalo: „Každý, kto sa v dnešnej dobe zaujíma o zákulisie a zmysel súčasného svetového diania, sa už určite stretol s menom David Icke. Pokiaľ hľadáte odpovede na otázky, prečo je na svete toľko biedy, prečo je na svete toľko vojen, prečo existuje terorizmus, prečo ľudstvo stále ničí životné prostredie, kto ovláda našich politikov, prečo médiá klamú, prečo bohatí bohatnú a chudobní sú stále chudobnejší, prečo je na svete toľko zbytočných chorôb a o čo na tejto planéte vlastne ide, museli ste na dielo Davida Icka naraziť.“¹

Kto sú sprisahanci globálnych konšpiračných teórií?

Sprisahania boli a sú súčasťou mocenských súbojov rôzneho druhu. Konšpiračné teórie objavujúce sa v minulosti, ktoré dnes interpretujeme ako iracionálne a postavené na poverčivosti a skupinových predsudkoch, stávali kedysi na strachu z mágie a čarodejníctva, ale aj skupinovej odlišnosti (náboženskej, etnickej, sociálnej). Často uvádzaným príkladom boli čarodejnícke procesy alebo prenasledovanie židov, ktorých náboženská inakosť zásadne ovplyvňovala ich vylúčenie z mnohých sfér spoločenského života majority (prístup k niektorým typom zamestnaní a obživy, účasť na dôležitých spoločenských podujatiach, manželské väzby s členmi majority a pod.).

¹ Webová stránka Ticketportal, dostupné na https://www.ticketportal.sk/event/DAVID_ICKE.

Zároveň však židia napriek perzekúciám patrili k sociálne a ekonomicky vplyvnej zložke obyvateľstva, čo spolu s výraznou rituálnou inakosťou podporovalo podozrievavosť majoritnej spoločnosti. Podozrenia podnecovali fantázie o ich vrodenej krvilačnosti a nenávisti voči kresťanom, čo vyústilo napríklad do predstáv o organizovaní rituálnych vražd kresťanských detí a panien, o rituálnom znešvácovaní hostí a neskôr do obvinení z prípravy židovskej svetovlády.

Prejavy násilia voči vylučovaným skupinám narastali v obdobiach vojen, neúrody, epidémií, ktoré často šli ruka v ruku. Túžba vyrovnať sa s katastrofami a úzkosťou prostredníctvom identifikácie a potrestania či fyzickej likvidácie konkrétnej obete sa zaobišla aj bez dôkazov alebo sa údajné dôkazy vyrábali umelo.

Príkladom je falzifikát *Protokoly sionských mudrcov* (1903), ktorý mal byť údajným autentickým záznamom o plánoch židov na nastolenie svetovej totality. Napriek textovým analýzám dokazujúcim ich sfaľovanie, ktoré boli zverejnené už v medzivojnovom období, dodnes sú platným dôkazom o židovskom sprisahaní pre tých, ktorým táto konšpiračná teória potvrdzuje ich predstavu o spoločnosti.

Sprisahanie predpokladá utajovanie – buď sa na ňom zúčastňujú skupiny a jednotlivci, ktorých identita je neznáma, alebo naopak sú to ľudia a inštitúcie verejne známe, no utajujú svoje skutočné pôsobenie. Rola sprisahancov, ktorí chcú ovládnuť svet, nastoliť nový svetový poriadok prostredníctvom ovládnutia globálnej ekonomiky, vedy, masmédií a pod., sa stala populárnou od konca 18. storočia, dokonca ešte skôr, ako sa rozmohli predstavy o svetovláde židov. Nachádzame ju v teóriách o pôsobení tajných spolkov, spomedzi ktorých sú najznámejšími už spomínaní ilumináti a slobodomurári.

Spoločnosť Illuminati Germanae založil v roku 1776 v Bavorsku profesor Adam Weishaupt. Hlásal radikálny racionalizmus, rovnosť medzi ľuďmi, obmedzenie moci cirkvi a štátu, no zároveň sa samotný spolok údajne riadil prísnou hierarchizáciou, direktívnymi metódami riadenia členov a využívaním zákulisných politických praktík. Bol zakázaný už v roku 1784, no podľa konšpiračných teórií si jeho členovia udržiavali vplyv aj prostredníctvom infiltrácie do slobodomurárskych lóží, a práve oni boli hnacou silou pri procesoch vedúcich k Francúzskej revolúcii v roku 1789. Intrigami iluminátov operujú rôznorodé verzie teórií o nastolovaní Nového svetového poriadku a ich údajná symbolika sa stala obľúbeným nástrojom odhaľovania pôsobenia tajných spolkov až do súčasnosti.

»

Obr. 2:

Adam Wieshaupt (1748 – 1830), zakladateľ spoločnosti Illuminati Germanae.
Zdroj: Wikimedia Commons, Friedrich Rossmassler/Public domain.

Z hľadiska možnosti verejného pôsobenia boli úspešnejší slobodomurári, ktorých história sa datuje až do 17. storočia. Podobne ako ilumináti sa stali stabilnou zložkou sprisahaneckých naratívov, boli vnímaní ako rozvracači tradičných hodnôt a spolu so židmi ako pôvodcovia liberalizmu a sekularizácie spoločnosti.

Na Slovensku sa sprisahanecké motívy so slobodomurárskou tematikou točia najmä okolo založenia prvej Československej republiky, ktorú jej nepriatelia (či už z radov monarchisticky ladených stúpencov Uhorska, alebo neskôr fašisticky orientovaných stúpencov vojnového slovenského štátu) interpretovali ako slobodomurársky, proticirkevne orientovaný projekt.

Dnešné príbehy o tajných sprisahaneckých hýbateľoch hovoria buď o anonymných osobách a inštitúciách, ktorých identitu vôbec nepoznáme, alebo si berú na mušku reálne postavy.

Do rolí všemocných a medzinárodne aktívnych sprisahancov bývajú (pochopiteľne) radené osoby, ktoré jednak disponujú veľkým majetkom, a zároveň sú podporovateľmi tých občianskych a politických aktivít, ktoré sú v rozpore s presvedčeniami konšpiračných teoretikov.

Finančník G. Soros a podnikateľ B. Gates dnes patria k podobným symbolom mocných sprisahancov (často s antisemitským podtónom) ako Rockefellerovci a Rothschildovci v minulých storočiach. V kategórii skupín sa vo všeobecnosti ocitajú na popredných priečkach „hitparády“ údajných konšpirátorov farmaceutickej firmy, medzinárodné finančné skupiny a tajné služby (CIA, MI6, KGB, Mošad atď.).

V súčasnosti nabera na význame predstava o fungovaní takzvaného „deep state“ – podľa tejto teórie štát neriadia oficiálne inštitúcie, ale tajné štruktúry v pozadí. V rôznych krajinách pritom majú podobné teórie rôznu mieru opodstatnenosti. Napríklad v Turecku, kde pojem „deep state“ vznikol, jestvujú pochybnosti o reálnej štruktúre štátneho aparátu; v prípade USA sú však teórie o „deep state“ šírené priaznivcami prezidenta D. Trumpa (a aj samotným Trumpom) považované za súčasť prezidentovej populistickej rétoriky, ktorá je postavená na jeho štylizovaní sa do úlohy bojovníka proti sprisaháňm nepriateľom štát (Johnson, 2017; Kelly, 2020; Szilágyi, 2017).

«

Obr. 3:

Údajne iluminátsky odkaz na Nový svetový poriadok na dolárovej bankovke.

Zdroj: Wikimedia Commons, de:Benutzer:Verwüstung/Public domain.

Konšpiračné teórie vo výskumoch sociálnych vedcov

Napriek dojmu, že konšpiračné teórie naberajú na vážnosti práve v dnešnej dobe, niektorí odborníci na dejiny konšpiračných teórií (napríklad Thalmann, 2019) upozorňujú na zaujímavú skutočnosť, že približne do polovice 20. storočia boli súčasťou legitímneho typu poznania. Napríklad v USA fungovali viaceré konšpiračné témy od 18. storočia až do 50. rokov 20. storočia ako spoločensky rešpektované vyjadrenia obáv zo sprisahania Britov, katolíkov či komunistov. Dá sa povedať, že horliví stúpenci konšpiračných teórií patrili v minulosti bežne k politickým, náboženským a intelektuálnym elitám. Až druhá polovica 20. storočia priniesla v USA a v západnej Európe tendenciu vnímať konšpiračné teórie ako neodborný, falošný a často nebezpečný typ vedomostí. (Na Slovensku tento typ debaty prebieha v podstate až v súčasnom období.)

Napríklad filozof K. Popper (Popper, 1945, 1957) charakterizoval konšpiračné teórie ako absolútne zjednodušený a nevedecký spôsob chápania sociálnych vzťahov a zároveň ako reakciu a opozíciu voči osvietenskej racionalite. Politológ R. Hofstadter vo svojom známom príspevku v *Harper's Magazine* z roku 1964 predstavil paranoidný štýl („paranoid style“) ako okrajový spoločenský jav, ktorý však ohrozuje liberálno-demokratický konsenzus. Podobne ďalší politologicky orientovaní autori konšpiračné teórie charakterizovali ako symptómy a prejavy extrémizmu (Bunzel, 1967; Lipset & Raab, 1970) a v psychológii boli identifikované osobnostné typy náchylné k iracionálnym prejavom konšpiratívneho teoretizovania („agitátor“ a „autoritárska osobnosť“ – H. Laswell, 1986 a T. Adorno et al., 1950).

V pozadí vedeckých výskumov poukazujúcich na nebezpečnosť šírenia konšpiračných teórií zároveň stojí snaha nájsť nejaký „protiľek“ v podobe zmeny vzdelávania v oblasti rozlišovania pravdivých správ a dezinformácií, teda v oblasti kritického myslenia a mediálnej gramotnosti.

Dôležitým momentom v prístupe ku štúdiu konšpiračných teórií bolo uvedomenie si skutočnosti, že ich nemožno považovať za okrajový jav. Napríklad sociálny psychológ S. Moscovici vo svojej štúdii z roku 1987 vnímal „konšpiračnú mentalitu“ dokonca ako prototyp kolektívneho myslenia našej doby. Konšpiračné teórie sú podľa neho nástrojom, ktorým väčšinová spoločnosť dehumanizuje menšiny.

Zároveň sa do vedeckej diskusie začína vkrádať názor, že konšpiračné teórie môžu byť napriek možným výhradám (nepodloženosť informácií, iracionalita, skrytá agresivita či paranoja) do istej miery pochopiteľnou kultúrnou odpoveďou na svet, ktorý sa stáva čoraz komplexnejší a neprehľadnejší a hovorí o nedôvere veľkej časti obyvateľov voči oficiálnym inštitúciám.

P. Knight, britský amerikanista venujúci sa téme konšpiračných teórií už od 90. rokov, priniesol do vedeckého zorného poľa aj ďalšie témy týkajúce sa súčasnej „konšpiračnej kultúry“ – upozornil na pluralitu postojov jej priaznivcov (zvedavosť, sebaironia, hravosť) a aj na potrebu vedeckej spoluprá-

ce naprieč jednotlivými odbormi (Knight, 2000). Podarilo sa mu založiť medzinárodnú interdisciplinárnu sieť odborníkov v rámci programu COST podporovaného Európskou komisiou pod názvom *Comparative Analysis of Conspiracy Theories* (COMPACT), ktorej členmi sú aj vedci zo SAV a ktorej výstupmi je viacero zaujímavých výskumov, odborných aj popularizačných publikačných výstupov a vystúpení v médiách.²

V diskusiách s názorovými oponentmi sú obhajcovia konšpiračných teórií vo „výhode“ v tom, že keď narazia na faktické nezrovnalosti, dokážu sa vynájsť pomocou nového sprisahaneckého motívu. Vyplyva to z akceptácie obrazu sveta, kde nič nie je také, ako sa zdá, a to, že niečo nie je podložené dôkazmi alebo im dokonca protirečí, môže byť vždy len ďalším dôkazom manipulácie sprisahancov.

Treba však brať do úvahy skutočnosť, že „konšpirační teoretici“ nie sú názorovo a postojovo unifikovaná masa ľudí. Zároveň len časť z nich vstupuje do priamych konfrontačných výmen. Miera toho, nakoľko sa ľudia s jednotlivými konšpiračnými teóriami stotožňujú, nakoľko aktívne alebo rigidne ich propagujú, prípadne či sú tieto teórie len deklarované alebo aj reálne ovplyvňujú ich konanie, sa môže líšiť.

Konšpiračné teórie v čase pandémie

V súčasnosti sa obraz konšpiračných teórií intenzívne spája s predstavou ohrozenia verejného zdravia a bezpečnosti. Deje sa to aj vďaka intenzívnemu šíreniu pavedeckých informácií a antivakcinačného hnutia, ktoré využívajú práve konšpiračné teórie pri diskreditácii systému aj prostredníctvom diskreditácie štátom riadených alebo odporúčaných medicínskych opatrení. Deje sa to aj v časoch relatívne pokojných, no historické skúsenosti potvrdzujú, že mimoriadne živnou pôdou na šírenie informácií tohto typu sú obdobia spoločenských kríz vrátane epidémií, historickou paralelou môžu byť napríklad konšpiračné teórie o umelom šírení epidémie, sprisahaní štátu, panstva a lekárov, ktoré sa spolupodieľali na východoslovenskom sedliackom povstaní v roku 1831 počas epidémie cholery (Panczová, 2017).

Počas pandémie ochorenia COVID 19 sme sledovali informácie šírené na internete tak v oblasti mienkotvorného spravodajstva, ako aj v prostredí konšpiračne orientovaných webových stránok. Zaujímali nás najmä spontánne reakcie ich čitateľov zverejňované v diskusiách. Vo všeobecnosti sa dá konštatovať, že okrem informácií z oficiálnych zdrojov (vlády a jej krízového štábu, článkov mienkotvorných médií vychádzajúcich z renomovaných spravodajských agentúr a pod.) sa ľudia s témou pandémie snažili vyrovnať buď prostredníctvom humoru, alebo pomocou alternatívnych vysvetlení. Jednou skupinou boli náboženské interpretácie, ktoré (podobne ako v minulosti) vníma-

² Na internete je dostupná webová stránka tejto akcie na <https://conspiracytheories.eu/>.

li pandémiu ako Boží trest za hriechy (v tomto prípade najmä napríklad aj za presadzovanie „gender ideológie“). No oveľa početnejšiu skupinu predstavovali práve interpretácie postavené na konšpiračnom teoretizovaní. Boli často adaptáciami starších, globálne šírených konšpiračných motívov, ktoré sa vracali k rovnakému sprisahaneckému jadrú: machináciám elít. Základné scenáre boli takéto:

1. Ochorenie COVID 19 a ani pandémia v skutočnosti neexistuje; je to výmysel tých, ktorí sa prostredníctvom krízovej situácie snažia nadobudnúť mocenskú alebo ekonomickú prevahu (napríklad prostredníctvom núteného očkovania proti nákaze, ktoré buď predstavuje zisk pre „farmafirmy“, alebo sa ním potajomky implantujú nebezpečné biočipy).
2. Nákaza COVID 19 síce jestvuje, ale nemá rozsah nebezpečnej pandémie, údaje sú zveličované z rovnakých dôvodov ako v predošlom bode.
3. Pandémia naozaj existuje, no bola zámerne vytvorená a šírená z rovnakých dôvodov ako v predošlých bodoch.
4. Nákaza sa síce rozšírila náhodne, no vírus bol vytvorený umelo v laboratórnych podmienkach ako súčasť utajovaného projektu Číny alebo USA na vývoj biologickej zbrane.
5. Pandémia síce existuje, ale nesúvisí s ochorením COVID 19, ním sa len kamuflujú negatívne následky nových technológií.

Pandémia a technológie: siete 5G, očkovanie a mikročipová totalita

Príkladom strachu z nových technológií kombinovaná s atmosférou obáv z pandémie je konšpiračná teória o súvisi medzi šírením vírusu a telekomunikačnou sieťou 5G. Podľa nej práve sieť 5G spôsobila šírenie koronavírusu, čoho dôkazom malo byť ohnisko nákazy vo Wu-Chane, kde údajne mala byť sieť 5G pôvodne testovaná (čo nie je pravda, keďže 5G bola už predtým zavedená na mnohých miestach). Iné teórie hovorili o oslabení imunitného systému pod vplyvom 5G, čo malo spôsobiť rozšírenie nákazy, alebo dokonca sa podľa niektorých vírus šíri priamo prostredníctvom tejto telekomunikačnej siete.

V reakcii na túto teóriu sa vo Veľkej Británii objavili dokonca prípady útokov na 5G vysielače, ktoré podporil prostredníctvom interview vysielaného na kanáli YouTube aj David Icke. Ten navyše rozšíril fámu o paniku z prípadného očkovania, ktorého skutočným cieľom nebude imunizácia proti ochoreniu COVID 19, ale implantácia biočipu slúžiaceho na ovládanie ľudí. Icke dokonca uviedol, že Bill Gates, ktorý finančne prispel na vývoj vakcíny, by mal ísť do väzenia. Video sa rýchlo šírilo sociálnymi sieťami aj za hranicami Veľkej Británie a napriek snahám odborníkov o dementovanie týchto fám sa v reakciách ľudí objavovali ďalšie výzvy na útoky na 5G vysielače.

Viruses cannot travel on radio waves/mobile networks.

COVID-19 is spreading in many countries that do not have 5G mobile networks.

COVID-19 is spread through respiratory droplets when an infected person coughs, sneezes or speaks.

People can also be infected by touching a contaminated surface and then their eyes, mouth or nose.

FACT: 5G mobile networks DO NOT spread COVID-19

World Health Organization #Coronavirus #COVID19

8 April 2020

Obr. 4:

Informácia popierajúca súvis medzi sieťou 5G a koronavírusom zverejnená Svetovou zdravotnou organizáciou prostredníctvom sociálnych sietí.

Zdroj: <https://pbs.twimg.com/>

Aj z hľadiska expertov v britskom vládnom kabinete boli konšpiračné teórie tohto typu vyhodnotené ako nielen nezmyselné, ale aj nebezpečné, a video bolo stiahnuté zo šírenia na kanáloch *YouTube* a na sociálnych sieťach.³

Nové technológie, ktorých princípom ľudia nerozumejú a predstavujú v ich intuitívnych predstavách prekračovanie „normálneho“, „prirodzeného“ fungovania vecí, ľahko vyvolávajú podozrenia. Neviditeľné žiarenie je príkladom pôsobenia sily, nad ktorou bežný človek nemá kontrolu; podobná panika sa šírila aj v súvislosti s mikrovlnnými rúrami, ktoré boli vnímané nielen ako zdraviu škodlivé, ale pripisoval sa im pôvod v nacistických výskumoch, ako aj účel cielenej fyzickej a mentálnej dege-

³ Kennedy, R.: Coronavirus: Vandals set fire to phone masts amid 'nonsense' theories about 5G and COVID-19 COMMENTS. Euronews, 6.4.2020, dostupné na <https://www.euronews.com/2020/04/06/coronavirus-vandals-set-fire-to-phone-masts-amid-nonsense-theories-about-5g-and-covid-19>.

Zdroj: Shutterstock/InkDrop

nerácie ľudí s cieľom ich ovládnuť. Podobne strašenie implantáciou biočipov (mikročipov, nanočipov) je motív, ktorý sa objavuje v konšpiračných teóriách už desiatky rokov. Motív hrozby ovládnutia ľudstva prostredníctvom biočipov (mikročipov, nanočipov) je motív, ktorý sa objavuje v konšpiračných teóriách už desiatky rokov. Motív hrozby ovládnutia ľudstva prostredníctvom biočipov súvisela s číslom 666, ktoré sa objavuje v Zjavení sv. Jána (Apokalypsa) ako číslo šelmy, ktorým budú ľudia označení na čele alebo na ruke.⁴ Azda prvé varovanie, že každý čiarový kód používaný na predaj tovarov obsahuje toto diabolské číslo, publikovala Mary S. Relfe v knihe *The New Money System 666* (1982). Autorka tvrdila, že používanie čiarového kódu čítaného prostredníctvom optických zariadení bude neskôr nahradené jeho implantáciou do ruky. V USA sa panika z čiarových kódov a neskôr mikročipových implantátov nesúcich informácie o svojich nositeľoch stala súčasťou fundamentalistických náboženských naratívov namierených proti liberálnym demokratom.⁵ Takéto implantáty majú v predstavách konšpiračných teoretikov moc nielen sledovať aktivity ľudí, ale aj ovplyvňovať ich myslenie, čím sa z ľudí v čase nastolenia Nového svetového poriadku vytvorí armáda poslušných robotických sluhov.

V Čechách i na Slovensku sa táto téma šírila okolo roku 2000 napríklad prostredníctvom niektorých konšpiračne ladených náboženských aktivistov (publikácia Antona Seleckého *Dial'nica do pekla*, verejná kampaň UFO sekty Vesmírní lidé varujúca pred „mikročipovou totalitou“⁶ atď.).

V čase pandémie COVID 19 ju použil aj predseda strany Ľudová strana Naše Slovensko Marián Kotleba, ktorý má vo svojej politickej agende aj antivakcinačnú agendu. Vo videu šírenom aj prostredníctvom kanála YouTube pod názvom *Koronavírus ako zámienka na zotročenie ľudí* z 15. 4. 2020:

„To, že korona – tento vírus, bol umelo vytvorený v laboratóriách, je už asi všetkým úplne jasné, sú na to dôkazy, sú na to analýzy špičkových biológov, mikrobiológov, genetikov, jednoducho ľudí, ktorí sa tomu venujú, to nie je z mojej hlavy [...], otázka je, prečo vlády štátov, a bavme sa o našej slovenskej vláde, uzatvára celú republiku, uzatvára a utlmuje, likviduje celú ekonomiku [...], nie je cieľom Matoviča ochrániť ľudí pred koronavírusom, ale je, podľa môjho názoru, jeho cieľom dostať slovenskú ekonomiku úplne na kolenu, pripraviť pôdu na to, aby sa mohol preskupiť majetok ľudí do rúk vyvolených skupín, do rúk oligarchov, do rúk nadnárodných finančných skupín a finanč-

⁴ Znenie biblického textu je takéto: „A pôsobí, že všetci, malí i veľkí, bohatí i chudobní, slobodní aj otroci, prijímajú na pravú ruku alebo na čelo znak a že nik nemôže kupovať alebo predávať, iba ten, kto má znak: meno šelmy alebo číslo jej mena. V tomto je múdrosť: Kto má rozum, nech spočíta číslo šelmy; je to číslo človeka a jeho číslo je šesťstošesťdesiatšesť.“ (Zjv. 13, 16 – 17).

⁵ Príkladom je tvorba amerického spisovateľa Texeho Marrsa o projekte mikročipizácie pod názvom L.U.C.I.D. (Marrs, T.: *Project L.U.C.I.D.: The Beast 666 Universal Human Control System*. Austin, Tex.: Living Truth, 1996; viac o tom aj Barkun, 2013).

⁶ Zdroj: Marrs, Texe: Šelma 666, Univerzální systém kontroly lidí. PROJEKT L.U.C.I.D. *Vesmírní-lide.cz*, n.d., dostupné na http://www.vesmírní-lide.cz/svetelna_knihovna/htm/cz/cz_kniha_projekt_lucid.htm#3.

ného kapitálu. [...] V Spojených štátoch aj v Izraeli, aj možno v niektorých iných krajinách už dnes majú vakcíny, ktoré obsahujú nanočipy, a pomocou tej takzvanej vakcíny vám do tela vstreknú ten nanočip, ktorý má nejaké funkcie. Vy, samozrejme, neviete, aké funkcie má, aké funkcie má aktivované, aké funkcie má ešte neaktivované. Možno sa teraz niektorí smežete, ale to, že o tom neviete, to, že to nepoznáte, to neznamena, že to neexistuje, a potom bude veľmi neskoro nejak plakať nad tým, keď si to dáte a keď zrazu zistíte, že niekto získava nad vami cez tú vakcínu a cez ten čip nejakú kontrolu. Nepresviedčam vás o svojej pravde, sledujem informácie, rozmýšľam nad vecami a hlavne, priatelia, všetko to už máme tu niekde dopredu napísané. [...] a teraz tu nechcem hovoriť o nejakých konšpiráciách, o nejakých Protokoloch sionských mudrcov alebo o podobných veciach. Zjavenia Jána v Biblii jasne hovorí: kto neprijme čip, nebude môcť ani obchodovať, nebude môcť predávať, nebude môcť nakupovať, nebude môcť robiť v podstate nič. [...] To je ďalší z cieľov. Využiť koronapaniku na to, aby sa ľudia, ako keby v záujme toho, že sa nechcú nakaziť dotykom peňazí, aby sa zbavovali hotovosti, aby opúšťali hotovosť a platili cez elektronické prostriedky. Každý elektronický prostriedok je založený na báze čipu. [...] Rozmýšľajte nad tým a porovnajte si to s tým, čo sa píše v Zjavení svätého Jána. [...] Naše riešenie je spraviť všetko pre to, aby naša republika bola opäť čo najviac samostatná a sebestačná [...], a treba obnoviť slovenskú korunu.“⁷

Ukážka naznačuje využitie osvedčených stratégií presviedčania v dezinformačných konšpiračných teóriách:

- » snaha predstaviť teóriu ako nezaujatú, postavenú na odborných poznatkoch;
- » vykresľovanie dystopických obrazov pripravovanej globálnej mocenskej totality (rôzne verzie Nového svetového poriadku); môžu pritom využívať aj náboženskú alebo ezoterickú symboliku, pričom sa často inšpirujú apokalyptickými predstavami, v ktorých je dianie vo svete prejavom boja dobra a zla a v ktorých sa súčasnosť zobrazuje ako nástup prechodného ovládnutia sveta diablom;
- » ponúkanie predstavy dejín ako naplňania dávneho plánu sprisahancov;
- » spochybňovanie a relativizácia oficiálnych inštitúcií, keďže pravda je manipulovaná zo strany držiteľov moci;
- » USA a Izrael sú vykresľované ako krajiny, ktoré sú tradičnými sprisahaneckými centrami.

Počas pandémie však bola verejnosť vystavená aj dezinformáciám, ktoré boli zaštitované menami vedeckých autorít, tie sa síce v odborných kruhoch svojimi vyhláseniami zdiskreditovali, ale pre časť verejnosti to bol len ďalší z dôkazov, že sa stali obeťami sprisahania skorumpovaného systému. Príkladom je virálne sa šíriace video s názvom Plandemic producenta Mikkiho Willisa zverejnené

4. mája 2020 prostredníctvom Facebooku, Twitteru, YouTube a osobitnej webovej stránky. Kľúčovú úlohu v ňom hrala Judy Mikovits označená za „jednu z najšpičkovejších vedkýň svojej generácie“, ktorej diplomová práca údajne spôsobila revolúciu v liečbe HIV/AIDS. Dokument tvrdí, že sa stala obeťou štátnej moci a farmafiriem na základe vedeckého článku, v ktorom dala do súvislosti využívanie ľudských a zvieracích plodových tkanív a šírenie epidémií.

Judy Mikovits obvinila Dr. Anthonyho Fauciho (renomovaného amerického imunológa, jednu z hlavných postáv tímu riadiaceho protiepidemické opatrenia v USA počas pandémie COVID 19) a jeho komplicov zo sprisahania a korupcie, ktorá – tak v prípade šírenia HIV ako aj počas pandémie COVID 19 – viedla k zavádzaniu verejnosti a zbytočným úmrtiam. Systém umelo zvyšuje počty obetí, zároveň zatajuje účinné lieky a naopak nariaďuje neúčinnú alebo škodlivú liečbu, len aby zarobil na vybraných patentovaných liekoch. Navyše sa údajne tají skutočnosť, že za vznikom vírusu stojí laboratórny výskum robený v spolupráci medzi americkými firmami a čínskym laboratóriom vo Wu-chane a za zvýšenou náchylnosťou na infekciu koronavírusmi stoja vakcíny proti chrípke. Nezmyslom je podľa Mikovitsovej nosenie rúšok, ktoré znižuje imunitu a spôsobujú infekciu vlastnými koronavírusmi. Systém navyše údajne dokonale zmanipuloval ľudí, ktorí sa snažia umlčať varovné hlasy, keďže cenzúra funguje aj v oblasti komunikačných platforiem.

Tvrdenia, ktoré v interview zazneli, boli vzápätí podrobené silnej verejnej kritike zo strany odborných kruhov. Vedci upozornili na neexistenciu dôkazov a zavádzanie v prípade všetkých jej kľúčových tvrdení o pôvode koronavírusu spôsobujúceho COVID 19, ako aj v prípade ostatných jej obvinení.⁸ Video bolo z dôvodu šírenia nepravdivej poplašnej správy stiahnuté zo sociálnych sietí, no stihlo presvedčiť množstvo sledovateľov, ktorí ho ďalej šíria alternatívnymi linkami.

Paralelou v prostredí slovenského internetu je rozhovor s molekulárnou biologičkou Soňou Pekovou pre konšpiračne zameraný časopis Zem a vek, kde ako odborníčka podporila tvrdenie o laboratórnom pôvode vírusu spôsobujúceho ochorenie COVID 19 a naznačila snahy systému zatajovať pravdivé informácie o pôvode, skutočnej závažnosti, dostupných možnostiach testovania a liečby.⁹ I tento rozhovor sa mienkotvorné médiá a vedci snažili dementovať.¹⁰ Internetové diskusie pod článkami o tvrdeniach S. Pekovej zvyčajne potvrdzovali skutočnosť, že tí, ktorí sa rozhodli dôverovať jej konšpiračnej verzii, boli odolní voči argumentom protistrany.

⁸ Napríklad článok v časopise Science, ktorého autori poukázali na to, že žiadne z tvrdení na videozázname nie je pravdivé alebo preukázané. Enserink, M. – Cohen, J.: Fact-checking Judy Mikovits, the controversial virologist attacking Anthony Fauci in a viral conspiracy video. *Science*, 8. 5. 2020, dostupné na <https://www.sciencemag.org/news/2020/05/fact-checking-judy-mikovits-controversial-virologist-attacking-anthony-fauci-viral>.

⁹ Zdroj: Biologička Soňa Peková svetu odhalila pravdu: koronavírus nie je prírodný, testuje ďalej. *Zem a vek*, 23. 4. 2020, dostupné na <https://zemavek.sk/biologicka-sona-pekova-svetu-odhalila-pravdu-koronavirus-nie-je-prirodny-testuje-dalej/>.

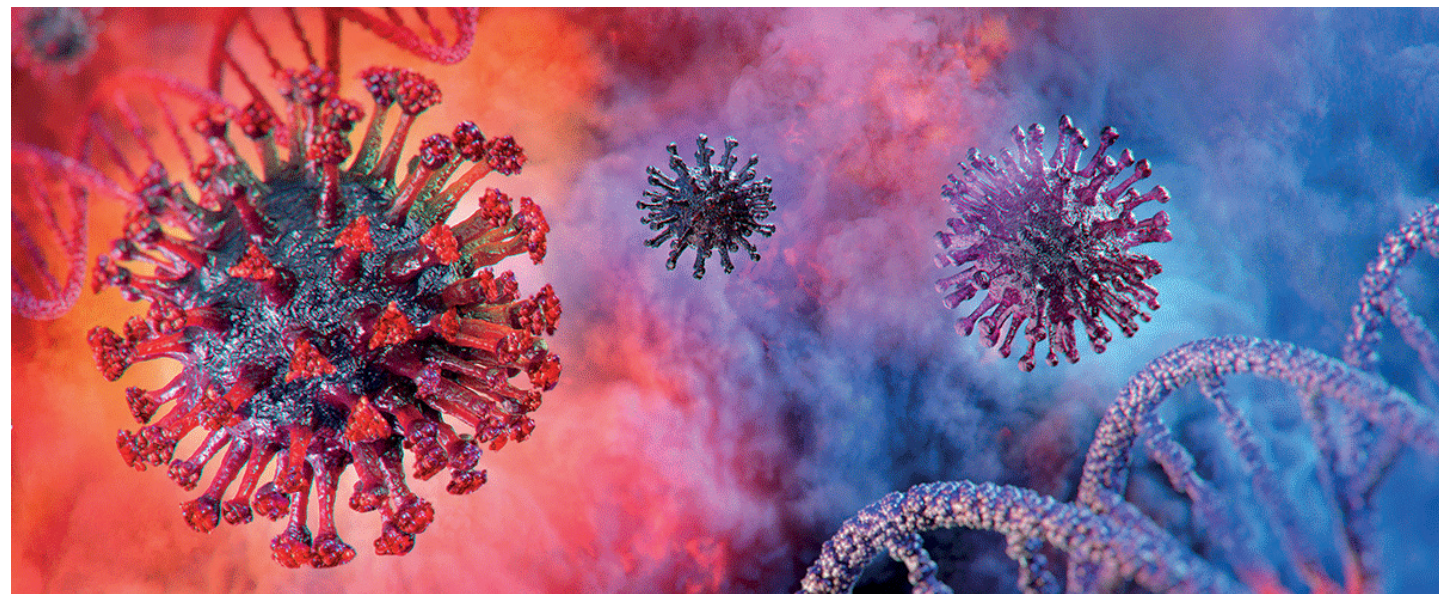
¹⁰ Napríklad v článku Horák, O.: Prečo sa Soňa Peková mylí? Jej testy majú nedostatky, podľa vedca z SAV šíri konšpiračné teórie. *Denník N*, 5.5.2020, dostupné na <https://dennikn.sk/1881315/preco-sa-sona-pekova-myli-jej-testy-maju-nedostatky-podla-vedca-sav-siri-konspiracne-teorie/>.

⁷ Zdroj: L'S Naše Slovensko v NR SR: Koronavírus ako zámienka na zotročenie ľudí. 15. 4. 2020. *YouTube*, 15. 4. 2020, dostupné na <https://www.youtube.com/watch?v=sbHOWit8wdE>.

Globálna internetová sieť zvyšuje pravdepodobnosť sebaopotvrdzovania v komunikácii s používateľmi majúcimi podobné názory a postoje. Fámy spojené s pandémiou koronavírusu sú aj príkladom rozpolteného postoja voči autorite vedy. Na jednej strane ju konšpirační teoretici často uznávajú, keďže sa snažia odvolávať na (hoci i zdiskreditované) vedecké autority, no na druhej strane pod vplyvom ľahko dostupných informácií majú pocit, že napriek chýbajúcemu vzdelaniu sú schopní na základe internetových zdrojov pochybného pôvodu poprieť názory uznávaných vedcov. Relatívna sloboda šírenia internetu demokratizuje komunikáciu, naoko stiera hranice medzi expertmi a laikmi, medzi inštitúciami a jednotlivcami. Je to ideálny informačný kanál pre tých, ktorých názory sú prehliadané alebo odmietané.

Konšpiračné teórie predstavujú akýsi „protihlas“ oficiálnym inštitúciam a ich pravidlám, snahu vzoprieť sa informáciám predkladaným „zhora“. Aj v prípade súčasnej pandémie COVID 19 je citeľná snaha o rezistenciu, ak sa „systém“ snaží zastaviť šírenie nákazy zavádzaním prísnych protiepidemických opatrení, je to pre niekoho naopak signál, že situácia sa umelo preceňuje, ochorenie v skutočnosti nie je vážne a cieľom je len zisk (napríklad z predaja vakcín) alebo moc (napríklad prostredníctvom biočipov). Rozporuplnosť sprisahaneckých informácií nie je pre ich stúpcov podstatná, ani snaha o vyvracanie argumentov zo strany odborných kruhov zvyčajne nemá želaný dosah. Zdá sa totiž, že ich cieľom je skôr zaistiť pocit kontroly v období životnej neistoty, ventilovať frustráciu z obmedzení, ktoré je nutné akceptovať. Na jednej strane je to pochopiteľná psychologická reakcia, no na druhej strane je to jednak aj zjavná príležitosť na ideologické zneužitie prostredníctvom cieleného prehlbovania nedôvery voči štátu, inštitúciam, oficiálnym informačným zdrojom.

Zdroj: www.bioworld.com

III. PREČO PODLIEHAME KONŠPIRAČNÝM TEÓRIÁM?

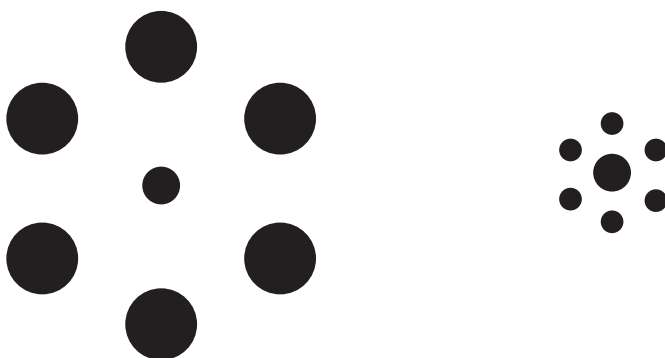
Vladimíra Čavojová

Podľa nášho posledného prieskumu z marca 2020, až 20,6 % ľudí na Slovensku verí, že epidémia COVID-19 sa mohla zastaviť hneď na začiatku, len veľké firmy si z toho spravili biznis, a 23,7 % ľudí verí, že SARS-CoV-2 (koronavírus) je biologická zbraň určená na elimináciu premnoženej ľudskej populácie (Čavojová et al., 2020). Konšpiračné teórie týkajúce sa zdravia – či už súvisiace s očkovaním, či utajovaním lieku na rakovinu – sa dlhodobo u nás radia medzi najrozšírenejšie. Napríklad v rámci výskumu Sociálna analýza Slovenska sa ukázalo, že až 60 % skôr alebo úplne súhlasí s presvedčením, že kvôli finančnému zisku z chemoterapie farmaceutický priemysel zatajuje existenciu účinného lieku na rakovinu (Halama, 2019). V tejto časti sa pokúsime objasniť, prečo ľudia veria rôznym konšpiračným teóriám, ale aj iným nepodloženým presvedčeniam, a zároveň priblížime niektoré aspekty ľudského usudzovania.

Na začiatku treba hneď povedať jednu vec. Ľudia nemajú pochybné presvedčenia preto, že neboli vystavení relevantným dôkazom. Chybné presvedčenia kvária nielen menej informovaných laikov, ale často aj skúsených odborníkov (Gilovich, 1991). Napríklad Kary Mullis, americký biochemik, ktorý v roku 1993 dostal Nobelovu cenu za vynález techniky polymerázovej reťazovej reakcie, verí, že klimatické zmeny a spojenie medzi HIV a AIDS je výsledkom konšpirácie ekologických aktivistov, vládnych agentúr a vedcov snažiacich sa zachovať svoju kariéru a zarobiť peniaze a nie vedeckých dôkazov. Navyše, nie je medzi nobelistami jediný, kto podľahol rôznym bizarným a nepodloženým presvedčeniam – v rôzne nadprirodzené javy verili aj Brian Josephson (Nobelova cena za fyziku, 1973), Luc Montagnier (Nobelova cena za medicínu, 2008), Pierre Curie (Nobelova cena za fyziku, 1903), John William Strutt (Nobelova cena za fyziku, 1904), Jospeh Thompson (Nobelova cena za fyziku, 1906), Santiago Ramón y Cajal (Nobelova cena za medicínu, 1906) a iní (Lilienfeld et al., 2020). Ako sme už priblížili v predchádzajúcej kapitole, v našich končinách našli konšpirátori podporu v českej molekulárnej biológii Soni Pekovej, ktorá verejne špekulovala o tom, že nový koronavírus mohol byť vyrobený v laboratóriu. Spolu s ňou tomu verí až 40,6 % opýtaných ľudí podľa prieskumu Ako sa máte, Slovensko.¹¹

¹¹ Slovenská akadémia vied: Aktuality. Ako sa máte, Slovensko? Zdravotníctvu veríme, o očkovaní nie sme presvedčení. 30. 4. 2020, dostupné na https://www.sav.sk/index.php?lang=sk&doc=services-news&source_no=20&news_no=8837.

Podobne treba tiež povedať, že ľudia nemajú pochybné presvedčenia len preto, že by boli vo všeobecnosti hlúpi alebo dôverčiví. Práve naopak, evolúcia nás vybavila výkonným mozgom, ktorý dokáže spracovávať veľké množstvo informácií s vysokou presnosťou, a naše pochybné presvedčenia, medzi ktoré patria aj niektoré konšpiračné teórie, vznikajú často práve následkom chybného použitia inak účinných a platných stratégií poznávania (Gilovich, 1991, s. 2). Vieme si to priblížiť na príklade zrkových ilúzií, napríklad náš vizuálny systém pohotovo doplní informácie o relatívnej veľkosti predmetov na základe rôznych kľúčov (pozri obr. 5). Dokonca aj keď vieme, že kruh vľavo na **obrázku 5** je rovnako veľký ako kruh vpravo, aj tak je veľmi ťažké nepodľahnúť ilúzii o ich rozdielnej veľkosti.

Obr. 5:

Ebbinghausova ilúzia, resp. Titchenerove kruhy ilustrujú naše relatívne vnímanie veľkosti. Ktorý stredový kruh sa vám zdá väčší? Aj keď ilúziu poznáte, je ťažké ubrániť sa dojmu, že stredový kruh vpravo je väčší, a je to práve preto, že náš vizuálny systém pri určovaní veľkosti vníma aj kontext, v ktorom sa kruhy nachádzajú.

Zdroj: <https://carovno.sk/page/5/>.

Podobne aj mnoho chýb usudzovania, ktorých následkom sú aj konšpiračné teórie, sa dá vystopovať v dôsledku nedokonalostí našej schopnosti spracovávať informácie a vyvodzovať závery (Gilovich, 1991). Odborne nazývame tieto procesy ako *kognitívne*, pretože sa viažu na to, ako získavame a chápeme informácie (z latinčiny: *cognitio* – poznanie). Ale ukážeme si, že konšpiračné teórie uspokojujú aj niektoré psychologické potreby. Slovom Roberta Mertona (1948) ľudia majú iracionálne presvedčenia, pretože tie sa javia ako produkty ich vlastnej skúsenosti, či slovami Thomasa Gilovicha (1991, s. 4) sú produktom „nie iracionality, ale chybnej racionality“.

Prvým z kognitívnych procesov, ktorý môže viesť videniu konšpirácií všade naokolo, je to, že ľudia chybne vnímajú a interpretujú náhodné dáta, a tak sa môže stať, že vzorce nachádzajú aj tam, kde žiadne nie sú. Predstavte si situáciu, že s kamarátom si hádžete mincu a že štyrikrát za sebou padla

hlava. Aký bude váš tip na piaty hod – hlava alebo spodok? Väčšina z nás má silný intuitívny pocit, že ak je minca férová, „mal by“ už konečne padnúť spodok. No minca žiadnu pamäť ani cit pre „vesmírnu spravodlivosť“ nemá, takže pravdepodobnosť, že spadne spodok, je stále rovnaká – 50 percent. Podobne je to aj pri rulete – ak pozorujeme, že už niekoľkokrát za sebou padla červená, máme silné tušenie, že každú chvíľu už musí padnúť čierna. Práve preto sa tento kognitívny omyl nazýva hráčsky omyl (gambler's fallacy). Ide pri ňom o to, že si neuvedomujeme, že pravdepodobnosť čiernej/červenej je stále rovnaká, a hlavne nezávislá od predchádzajúceho hodu. Ale neplatí to len pre hazard, predstavme si inú situáciu. Stretli ste už niekedy veľkú rodinu, v ktorej boli samé dcéry? Aj rodičia, nielen gambleri, môžu podľahnúť hráčskemu omylu, keď veria, že s každým ďalším tehotenstvom sa pravdepodobnosť na chlapca zvyšuje; pravdepodobnosť počatia chlapca je pri každom raze rovnaká a nezávislá od predchádzajúcich tehotenstiev.

Je množstvo výskumov dokumentujúcich, že ľudia majú chybné intuície o tom, ako vyzerá náhodná sekvencia (Bar-Hillel & Wagenaar, 1991), a tak môže vzniknúť podozrenie na nejakú skrytú súvislosť alebo zámer. Ľudia napríklad očakávajú, že pri hode mincou sa hlava a spodok budú striedať oveľa častejšie, ako to v skutočnosti je. Pretože náhoda produkuje menej takýchto „výmen“, ako nám našepkáva intuícia, tak naozaj náhodné sekvencie nám môžu pripadať príliš usporiadané alebo „nakopené“. Takže napríklad prvá sekvencia na **obrázku 6** môže vyzeráť ako menej náhodná alebo sfaľšovaná v porovnaní s druhou sekvenciou, pričom obe sú rovnako výsledkom náhody.

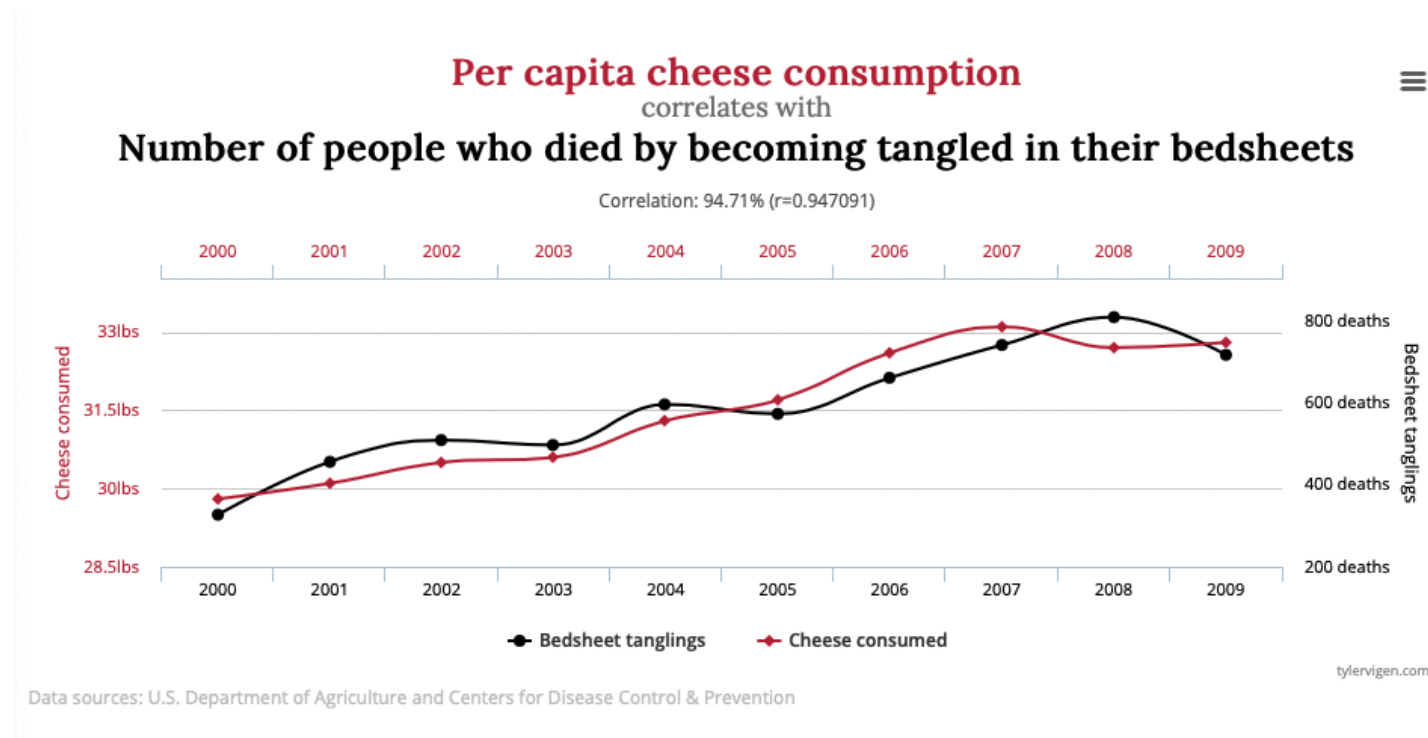
Obr. 6:

Chybné vnímanie náhodnosti. Ktorý rad lepšie zobrazuje náhodný hod mincou? Naša intuícia nám hovorí, že prvý rad vyzerá príliš usporiadaný na to, aby to bolo dielo náhody, a našej predstave o náhodnom rozdelení hodov viac vyhovuje druhý rad. Naša intuícia sa však mylí – oba sú výsledkom náhody.

Keď ľudia nedokážu presne rozoznať náhodné usporiadania udalostí, vedie to k viere, že niečo je systematické, usporiadané a úmyselné, aj keď to často môže byť náhodné, chaotické a iluzórne.

Navyše, ľudia si často neuvedomujú, že keď sledujeme dostatočne veľa udalostí, nájdeme medzi nimi aj silné vzťahy – hoci tiež náhodné. Na to sa rozhodol poukázať americký študent práva Tyler Vigen na svojej stránke www.tylervigen.com, kde ukazuje reálne, hoci úplne náhodné vzťahy medzi rôznymi premennými. Možno ste už počuli, že existuje silný vzťah medzi tým, koľko v danom roku natočil filmov Nicolas Cage, a tým, koľko ľudí sa utopilo v bazéne. Ale vedeli ste, že existuje aj vzťah medzi konzumáciou syra a počtom úmrtí zadusením sa vo vlastnej postelnej bielizni (obr. 7) alebo počtom rozvodov v štáte Maine a konzumáciou margarínu?

Obr. 7:

Ukážka náhodnej korelácie:
Nejedzte pred spaním syr, ak sa nechcete zadusiť vo vlastnej postelnej bielizni!
Zdroj: www.tylervigen.com

No okrem toho hneď, ako v nás skrsne podozrenie, že nejaký fenomén existuje, vo všeobecnosti nemáme problém vysvetliť, prečo existuje a čo znamená (Gilovich, 1991). To zároveň vysvetľuje, prečo často chybne interpretujeme korelácie (vzťahy) ako príčinné súvislosti. Napríklad, keď ľudia majú vysvetliť, prečo existuje spomínaný vzťah medzi konzumáciou syra a udusením v postelnej bielizni, tak jedno z vysvetlení poruke môže byť to, že jesť syr pred spaním môže byť ťažké na žalúdok, čo vedie k horším snom, a človek sa ľahšie zamotá do perín. Prípadne, že látky obsiahnuté v syroch môžu interagovať s tabletkami na spanie či alkoholom užitým pred spaním. Alebo že daný vzťah je výsledkom toho, že ľudia v bohatých krajinách nielenže konzumujú viac syra, ale majú aj posteľe s bielizňou, do ktorej sa dá zamotať, kým ľudia v chudobných krajinách konzumujú syr menej a možno ani nemajú postelňú bielizeň. Náš mozog je veľmi rýchly a efektívny vo vysvetľovaní vecí, ktorým veríme (Mercier & Sperber, 2017; Shermer, 2011).

Druhým z kognitívnych procesov, ktorý prispieva ku konšpiračnému mysleniu, je náš sklon prisudzovať úmysly nielen živým bytostiam, ale často aj neživým predmetom či fenoménom. Videli sme to pri hráčskom omyle – hoci asi väčšina z nás by na otázku, či môže mať minca pamäť, odpovedala, že jasné, že nie, po sérii šiestich hláv sa len ťažko ubránime pocitu, že minca už musí spadnúť hlavou dolu, lebo už je na rade spodok. Schopnosť vedieť odhadnúť duševné pochody a úmysly iných vedomých bytostí sa nazýva teória mysle alebo mentalizácia a je to veľmi užitočná schopnosť, ktorá nám pomáhala prežiť v malých skupinách, v ktorých naši predkovia žili. Podľa jednej teórie práve nutnosť chápať duševné stavy druhých členov skupiny, vedieť rozoznať pravé úmysly, a zároveň vedieť zakryť tie svoje, viedla k prudkému rozvoju ľudskej inteligencie (Apperly et al., 2010; Humphrey, 1976).

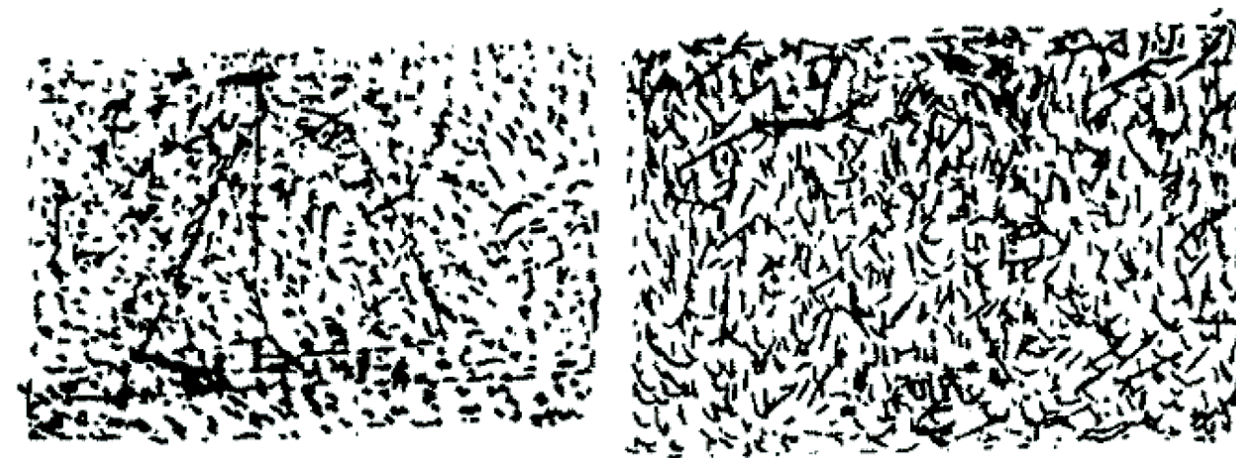
Tento sklon uprednostňovať vnútorné úmysly na vysvetľovanie správania druhých ľudí pred náhodnými situačnými vplyvmi môžeme vidieť v každodennom živote a nazýva sa základná atribučná chyba. Predstavte si napríklad, že idete po hlavnej ceste a z bočnej cesty sa vyrúti auto, ktoré vám nedá prednosť, a vy ledva stihnete zabrzdiť a vyhnúť sa zrážke. Čo si v okamihu po odznení bezprostredného ohrozenia pomyslíte? Pravdepodobne, že vodič druhého auta je arogantný debil (o to viac, ak auto je drahé a nebodaj má bratislavskú značku). Len zriedka nám napadne, že príčinou nebalého správania druhého vodiča bolo nevšimnutie si značky Daj prednosť v jazde u šófera, ktorý cestu nepozná, neskúsenosť začínajúceho vodiča alebo nepozornosť spôsobená únavou z dlhého šoférovania, čo sú všetko situačné faktory a nie nevyhnutne zlý úmysel druhého. Pripísanie úmyslu nám však umožňuje potrestať vinníka (hoci len nadávkou v hlave), kým voči náhode sa bránime len ťažko.

To, že ľudia uprednostňujú vysvetlenia udalostí, ktoré sú postavené na vnútorných vlastnostiach aktérov, môže byť jednou z príčin popularity konšpiračných teórií (Bahna, 2019). Je pre nás mentálne namáhavé prekonať automatický sklon vysvetľovať správanie druhých na základe ich vnútorných vlastností a zamyslieť sa nad situačnými faktormi, ale ešte náročnejšie je pripustiť, že niečo nebla-

hé je výsledkom náhody (McClure et al., 2007). Súčasná pandémia COVID-19 je na to tiež vhodnou ukážkou – o víruse vieme stále pomerne málo a musíme sa rozhodovať v situácii veľkej neistoty, a zároveň rizika, čo vedie k pocitu ohrozenia a bezmocnosti. Je pre nás uspokojujúcejšie vysvetlenie, že niekto konkrétny je za to zodpovedný, niekto, kto úmyselne vytvoril alebo aspoň vypustil vírus do sveta. „Ideálne“, ak je to príslušník nejakej skupiny, ktorá je prirodzene podozrivá, ľahko identifikovateľná, a tak aj ľahko potrestateľná. Neúmyselný únik je menej uspokojivé vysvetlenie, pretože chyby sú často nepredvídateľné, ťažko sa im zabrániť a vinníka často nevieme potrestať. Ale ešte menej vnútorne uspokojivé je vysvetlenie, že vírus prenikol medzi ľudí náhodou, je jedným z mnohých koronavírusov pochádzajúcich zo zvierat a nielenže takýmto prenosom vírusov zo zvierat na človeka nevieme zabrániť, ale znamená to, že sa to môže stať aj hocikedy v budúcnosti – táto myšlienka vedie len k väčšiemu pocitu neistoty a beznádeje a len málo uspokojuje potrebu vyššieho zmyslu.

Vplyv neistoty prostredia na zvýšený výskyt magického myslenia (Malinowski, 1954) a vnímania iluzórnych vzorcov bol dokázaný aj experimentálne. Ľudia potrebujú predvídateľnosť a pocit kontroly, aby sa cítili dobre, preto ak ľudia nedokážu získať pocit kontroly objektívne, snažia sa to dosiahnuť aspoň vo svojom vnímaní, ako ukazuje štúdia Jennifer Whitsonovej a Adama Galinského (2008). Whitsonová s Galinským testovali, či chýbajúci pocit kontroly bude zvyšovať vnímanie iluzórnych vzorcov v súbore náhodných alebo nesúvisiacich podnetov. Ľudia s nízkym pocitom kontroly častejšie videli iluzórne vzorce a skryté obrazy v „zašumených“ obrázkoch (obr. 8), vytvárali si iluzórne korelácie z informácií o pohybe na burze, preferovali konšpiračné vysvetlenia a vytvárali si poverčivé presvedčenia. Podobné výsledky priniesli aj novšie výskumy z oblasti nezmyselných tvrdení (tzv. bullshitu) – ľudia, ktorí pokladajú nezmyselné tvrdenia za hlbšie, častejšie vidia zmysluplné vzory v náhodných tvaroch, ako sú napríklad oblaky (Walker et al., 2019).

Aj priamo v súvislosti s konšpiračnými teóriami sa ukázalo, že keď experimentálne zvýšime u ľudí pocit úzkosti a bezmocnosti, vedie to k vyššiemu prijímaniu konšpiračných teórií (J. W. Van Prooijen, 2019; J. W. van Prooijen & Acker, 2015). Pandémia COVID-19 umožňuje sociálnym vedcom preskúmať psychologické procesy pri podliehaní konšpiračným teóriám, ako prebiehajú v skutočnom svete, nielen v laboratóriu. Opatrenia súvisiace s ochranou pred koronavírusom zasiahli nejakým spôsobom prakticky každého a väčšina z nás sa s krízou takýchto rozmerov za svojho života nestretla. To prirodzene vedie k neistote ohľadne budúcnosti, a tým aj k väčšej úzkosti. Nás preto zaujímal, či zvýšená úzkosť a pocity bezmocnosti budú viesť nielen k vyššiemu prijímaniu konšpiračných teórií o novom koronavírusu, ale či budú mať za následok aj viac nepodložených presvedčení vo všeobecnosti. Medzi nepodložené presvedčenia sme zaradili vieru v paranormálne javy, pseudovedu a všeobecné konšpiračné teórie. Náš zber dát prebiehal od 13. do 23. marca 2020, čiže v čase po prvých identifikovaných pacientov s COVID-19, keď sa na Slovensku začali zavádzať opatrenia a informácie sa menili zo dňa na deň. Naše výsledky (Šrol et al., 2020) naozaj ukázali, že ľudia, ktorí cítia väčšiu úzkosť a bezmocnosť počas súčasnej pandémie koronavírusu, mali osvojených viac konšpiračných vysvetlení týkajúcich sa pôvodu a šírenia COVID-19. V našom výskume sme šli ešte

Obr. 8:

Väčšina ľudí rozozná skrytú loďku v obrázku vľavo. Dokážete nájsť skrytú figúru na obrázku vpravo? Ľudia, ktorí sa ocitnú v situácii, v ktorej sa cítia bez kontroly, s vyššou pravdepodobnosťou vidia vzorec v tejto náhodnej sérii čiarok.

Zdroj: <https://science.sciencemag.org/>

o krok ďalej ako predchádzajúce výskumy a ukázali sme, že ľudia, ktorí uveria konšpiračným teóriám o novom koronavírusu, sú zároveň ochotnejší veriť aj celej škále iných nepodložených presvedčení – či už ide o rôzne paranormálne javy, ako je viera v existenciu duchov, alebo alternatívnu liečbu pomocou kryštálov, či konšpiračné teórie týkajúce sa vedcov, ktorí taja informácie o dostupnej liečbe rakoviny a podobne.

Zamerali sme sa aj na to, či vnímanie rizika koronavírusu a dôvera v to, že vláda, WHO a doktori a vedci robia všetko pre to, aby zastavili šírenie vírusu, ovplyvní pocit ohrozenia, a tak aj podliehanie konšpiračným teóriám o koronavírusu. Ukázalo sa, že kým subjektívne vnímanie rizika nového koronavírusu zvyšuje úzkosť, nemá priamy vplyv na prijímanie konšpiračných vysvetlení o koronavírusu. To znamená, že za podliehanie konšpiračným vysvetleniam sú zodpovedné skôr emočné faktory (pocity úzkosti a bezmocnosti) než kognitívne faktory (vnímanie rizika). Na druhej strane ľudia, ktorí menej dôverovali rôznym inštitúciám a autoritám, že robia všetko na zvládnutie súčasnej situácie, pocitovali nielen väčšiu bezmocnosť, ale nedôvera v authority viedla aj k celkovo vyššiemu prijímaniu konšpiračných vysvetlení. To nie je až také prekvapujúce zistenie, ak uvažíme, že povaha konšpiračných vysvetlení je často založená práve na nedôvere v konanie vlády, vedcov či iných autorít (ako sme poukázali aj v predchádzajúcich častiach).

Prečo sú tieto zistenia dôležité? V súčasnosti zažívame najväčšiu globálnu krízu za posledné roky. Koronavírus zasiahol mnohé krajiny tak náhle, že nemali čas sa dostatočne pripraviť, a počty nakažených a mŕtvych sa znásobili v priebehu len pár dní. Kým odborníci z radov prírodných a lekárskeho vied robia všetko pre to, aby šírenie koronavírusu zastavili, vedci zo spoločenskovedných odborov majú tiež dôležitú úlohu pri skúmaní emočných a kognitívnych reakcií na prebiehajúcu pandémiu. Nový výskum kanadských psychológov (Pennycook et al., 2020) napríklad ukázal, že v týchto dňoch sa šíri mnoho dezinformácií o novom koronavíruse. Nie je prekvapujúce, že keď ľudia nevedia, čo majú robiť, uvítajú akékoľvek informácie, ktoré im pomôžu získať späť pocit kontroly a bezpečia. No hoci je to pochopiteľné, nekritické prijímanie upokojujúcich dezinformácií môže mať aj negatívne dôsledky v podobe nedôvery voči vládnym opatreniam či zvýšeným predsudkom a diskriminácií voči rôznym skupinám ľudí (Sorokowski et al., 2020). Preto uvedomenie si, ako nás vlastný strach robí zraniteľnejším voči manipuláciám a konšpiračným vysvetleniam, je dôležitým prvým krokom k tomu, ako zvládnuť súčasnú krízu bez horších „vedľajších škôd“.

Ukázali sme si teda, že funkcia konšpiračných teórií môže spočívať aj v tom, že nás viera v pravdivosť konšpiračných vysvetlení chráni pred uvedomením, že veľká časť nášho života podlieha náhodám a nemáme nad tým kontrolu. Ľudia totiž majú radi pocit kontroly nad udalosťami a náhodnosť ich vrhá do neistoty a môže dokonca vzbudzovať strach (Ballová Mikušková, 2016).

Len čo ľudia „odhalia“ príčinu nejakej udalosti (keď nájdú spojitost medzi A a B), budú pokračovať v zbieraní informácií, ktoré budú ďalej potvrdzovať toto vysvetlenie na úkor iných, alternatívnych vysvetlení, ak im vôbec nejaké iné vysvetlenie napadne, čo je veľmi zriedkavé (Shermer, 2011). Ide o dobre zdokumentovaný sklon k sebatvrdzovaniu (Nickerson, 1998; Strachanová, 2019).

A napokon, keď už teda máme vysvetlenie pre nejaké udalosti, rýchlo ho začleníme do už existujúcich presvedčení a teórií. Tieto teórie potom spolu naďalej skresľujú vnímanie nových informácií, a tým dookola potvrdzujú to, čo si už aj tak myslíme.

Predstavte si hypotetickú situáciu, že vo vašom meste vykradnú banku, a o pár dní sa dozviete, že albánsky majiteľ blízkej reštaurácie si stavia nové luxusné sídlo v miliónárskej štvrti. Lahko môže vo vás skrsnúť podozrenie, že tieto dve udalosti spolu súvisia, navyše dobre viete, že do reštaurácie chodí veľa krajanov majiteľa, a o albánskej mafii ste čítali nedávno v novinách a aj suseda, ktorá tam robí upratovačku, naznačovala, že niektorí hostia sú veľmi podozriví. Stereotypy a predsudky sa len navzájom posilnia a konšpiračná teória je na svete. Možno, aj keď sa nakoniec zistí, že banku vykradol Tadeusz Mydło zo susednej dediny, zostane vo vás tiež pochybností, pretože aj Tadeusz chodil do danej reštaurácie a možno mu len dobre zaplatili, aby to zoberal na seba. Komplot je oveľa hlbší a skrytejší a vám dáva uspokojenie, že ste to prekukli.

Namiesto stereotypu o Albáncoch ako mafiánov si však môžeme dosadiť aj akýkoľvek iný stereotyp, ktorý pomôže vysvetliť a obhájiť vnímanú súvislosť. Ako ste videli aj v predchádzajúcich

časťach, po príklady nemusíme chodiť ďaleko – či už to boli pogromy na židov v minulosti, vykonštruované politické procesy v 50. rokoch minulého storočia či obviňovania z pokusu o štátny prevrat pomocou dlažbočných kociek pri protestoch Za slušné Slovensko.

Okrem kognitívnych faktorov pri podliehaní nezmyslom zohrávajú často ešte dôležitejšiu rolu faktory emočné a sociálne, ako napr. naša kultúrna identita. Napríklad v súvislosti s odmietaním evolučnej teórie či klimatických zmien si odborníci dlho mysleli, že stačí u ľudí zvýšiť ich vedeckú gramotnosť a dať im viac informácií. No ukázalo sa, že vyššia sofistikovanosť často vedie skôr k vyššej názorovej polarizácii v ideologicky sytených témach (Lodge & Taber, 2007) a niektorým nepodloženým veciam ľudia veria tiež skôr kvôli skupinovej identite a nie nízkej inteligencii – či už ide o doslovnú vieru v zázraky a existenciu anjelov u veriacich kresťanov, alebo v neexistenciu klimatických zmien u amerických konzervatívcov.

Dôležitým faktorom pri rozhodovaní, či nejaké nepodložené tvrdenie preskúmame do väčšej hĺbky, je totiž aj to, akú veľkú hodnotu prikladáme pravde (tzv. epistemická racionalita). Výskum však priniesol prekvapujúce zistenie – aj konšpirátori si vysoko cenili pravdu a zakladanie názorov na dôkazoch; títo ľudia však mali nízke analytické myslenie (Ståhl & van Prooijen, 2018). Pravdepodobné vysvetlenie môže byť, že ľudia s konšpiračnou mentalitou sú síce motivovaní hľadať pravdu, ale kvôli horším analytickým schopnostiam nedokážu posúdiť dôkazy v prospech či neprospech konšpiračných teórií, ktorým veria.

Skupinová identita však niekedy preváži epistemickú racionalitu, pretože pre mnohých ľudí je dôležitejšie niekam patriť, ako mať pravdu. Výskumy zaoberajúce sa vzťahom medzi prijímaním konšpiračných teórií a konzervatívnou politickou orientáciou však nepriniesli jednoznačné výsledky (Oliver & Wood, 2014). U nás napríklad výskum Lášticevej a Klobuckého ukázal, že najviac presvedčení o umelom pôvode vírusu sú voliči, ktorí v parlamentných voľbách volili stranu Kotlebovci – ĽSNS (82,7 %). Nasledujú: Smer SD (67,6 %), Sme rodina (62 %) a OĽANO (49,3 %) a SaS (48,9 %). Naopak, viac tomu, že vírus sa na človeka preniesol prirodzene zo zvierata, veria voliči PS/Spolu (51,2 %) a Za ľudí (42,9 %).¹² Na druhej strane ľudia veriaci konšpiračným teóriám netvorí homogénnu skupinu a nemusia nevyhnutne patriť medzi vyznávačov konzervatívnych hodnôt. Ako sa ukázalo aj v jednom z našich výskumov (Čavojová et al., 2015), možno ich rozdeliť do dvoch podkategórií vzhľadom na ich politické a náboženské presvedčenie. Na jednej strane sme identifikovali typ, ktorý sa dá pracovne nazvať „kontaminovaný fundamentalista“ (asi 20 % ľudí), ktorý sa vyznačoval silnou náchylnosťou na etnické a náboženské predsudky (antisemitizmus a protirómske postoje), silnými paranoidnými presvedčeniami a silnou náchylnosťou na pravicové autoritárstvo a náboženský fundamentalizmus. Autoritárske znaky znamenajú, že jednotlivci sú ochotnejší podriaďovať sa spoloč-

¹² Ústav výskumu sociálnej komunikácie SAV: Ako sa máte, Slovensko? Zdravotníctvu veríme, o očkovaní nie sme presvedčení. 30. 4. 2020, dostupné na: <https://uvsk.blog.sme.sk/c/534862/ako-sa-mate-slovensko-zdravotnictvu-verime-o-ockovani-nie-sme-presvedceni.html>.

ským autoritám. Autoritárske osobnostné znaky sú typicky žiaduce v politických systémoch, kde jednotlivci disponujú malou mierou osobných slobôd, teda napríklad fašizmus alebo stalinizmus (Jurkovič, 2015). Oproti tomu druhý typ ľudí veriacich konšpiračným teóriám by sa dal nazvať „kontaminovaný ezoterik“, pretože tento typ bol charakteristický najsilnejšími antiautoritárskymi pravicovými postojmi a náboženským antidogmatizmom a len miernymi predsudkami voči etnickým a náboženským minoritám. Na druhej strane sa zdá, že tento typ je náchylný na vieru v rôzne typy konšpiračných teórií (v niektoré viac, v iné menej), v paranormálne javy a liečivú silu homeopatie. Je možné, že práve z tohto typu sa regrutujú ľudia veriaci rôznym antifarmaceutickým konšpiračným teóriám, pretože viera v alternatívnu medicínu sa spája s vyššou otvorenosťou voči skúsenosti, vyššou spiritualitou (Smith et al., 2008) a vyšším vzdelaním, holistickou orientáciou na zdravie a psychológiu rastu (Astin, 1998).

Ked' si teda spojíme sklon vidieť vzorce aj tam, kde nie sú, interpretovať tieto vzorce ako úmysly často skrytých agentov, vieme ľahko pochopiť, prečo tak ľahko vznikajú rôzne konšpiračné teórie.

Zdroj: Danglár

Ale po príklady nemusíme chodiť tak ďaleko (ani geograficky, ani časovo) – stačí si pozrieť niekoľko novinových titulkov z dezinfowebov, ako sú napr. Hlavné správy či Infovojna (obr. 9), podrobnejšie sú opísané aj v predchádzajúcej kapitole.

- » Prečo musia byť drobné predajne zavreté a veľké nie? Je iba náhoda, že koronakríza vyhovuje zase len veľkým?¹³
- » Neuveriteľná náhoda! Islamisti spustili teror práve vo chvíli, keď kapela spievala: „Pobozkaj Diabla!“¹⁴
- » Kto podpálil symbol kresťanov, Francúzska i celej Európy Notre Dame? Náhoda či teror?¹⁵
- » Náhody aneb jak k tomu všemu „přirozeně“ došlo. Pohádka o dvou netopýrech. Sázka 1,5 miliardy na pád akcií. US vojáci ve Wuchanu.¹⁶
- » VIDEO: Massimo Mazzucco – Koronavirus a zajímavé náhody.¹⁷

Obr. 9:

Ukážka novinových titulkov slovenských a českých dezinfowebov z júna 2020.

¹³ Lehotský, I.: Prečo musia byť drobné predajne zavreté a veľké nie? Je iba náhoda, že koronakríza vyhovuje zase len veľkým? *Hlavné správy*, 28. 3. 2020, dostupné na <https://www.hlavnespravy.sk/preco-musia-byt-drobne-predajne-zavrete-velke-nie-iba-nahoda-ze-koronakriz-vyhovuje-zase-velkym/2100805>.

¹⁴ Neuveriteľná náhoda! Islamisti spustili teror práve vo chvíli, keď kapela spievala: „Pobozkaj Diabla!“ *Hlavné správy*, dostupné na <https://www.hlavnespravy.sk/neuveritelna-nahoda-islamisti-spustili-teror-prave-vo-chvili-ked-kapela-spievala-pobozkaj-diabla/708601>.

¹⁵ Bednár, R.: Kto podpálil symbol kresťanov, Francúzska, i celej Európy Notre Dame? Náhoda či teror? *Hlavné správy*, 16. 4. 2019, dostupné na <https://www.hlavnespravy.sk/kto-podpalil-symbol-krestanov-francuzska-celej-europy-notre-dame-nahoda-ci-teror/1729628>.

¹⁶ Náhody aneb jak k tomu všemu „přirozeně“ došlo. Pohádka o dvou netopýrech. Sázka 1,5 miliardy na pád akcií. US vojáci ve Wuchanu. *Infovojna*, 4. 4. 2020, dostupné na <https://www.infovojna.sk/article/nahody-aneb-jak-k-tomu-vsemu-prirozene-doslo-pohadka-o-dvou-netopyrech-sazka-15-miliardy-na-pad-akcii-us-vojaci-ve-wuchanu>.

¹⁷ VIDEO: Massimo Mazzucco – Koronavirus a zajímavé náhody. *Infovojna*, 6. 4. 2020, dostupné na <https://www.infovojna.sk/article/video-massimo-mazzucco-koronavirus-a-zajimave-nahody>.

ZÁVER

Čo môže pomôcť pri kritickom zvažovaní informácií a ako sa brániť pred dezinformáciami?

V tejto publikácii sme sa pokúsili ukázať z rôznych uhlov, ako vznikajú fámy, dezinformácie a konšpiračné teórie. Videli sme, že nejde o žiadny nový fenomén, sprevádza ľudí pravdepodobne odkedy vznikli ľudské spoločenstvá. Vízia spoločnosti bez fám alebo idea prísne racionálneho človeka riadiaceho sa len exaktne overenými faktmi, bez potreby intuície a nepodliehajúceho emóciám, je nereálna a asi by ani nemala byť cieľom. Fámy boli a stále sú prirodzenou snahou o hľadanie informácií tam, kde nie sú k dispozícii oficiálne zdroje alebo ak nejestvuje v takého zdroje dôvera (s čím sa stretávame najmä v prostredí autoritatívnych režimov so zhora riadenou cenzúrou). Na druhej strane existujú skúsenosti s tým, ako dezinformácie zasahujú do spoločenského diania a aké môžu mať aj negatívne dôsledky. Dá sa teda rôznym dezinformáciám a lživým konšpiračným teóriám brániť?

- » Jeden zo spôsobov na spoločenskej úrovni sme opísali v kapitole Fámy rozdeľujú aj udržiavajú pokope ľudské spoločenstvá a týka sa transparentnosti komunikovania informácií.
- » Tak, ako môže byť internet zdrojom dezinformácií, môže sa stať aj nástrojom na overovanie faktov. Pri odkazovaní na údajné vedecké authority je potrebné zistiť, či daný človek je alebo nie je uznávaným špecialistom v danej oblasti, či ešte vôbec pôsobí v danom odbore a či jeho tvrdenia boli uznané vedeckou obcou. Pri fotografiách je možné využívať nástroje vyhľadávania pôvodu a histórie digitálnych obrázkov, ktorými si vieme overiť, či daná fotografia skutočne prezentuje to, čo sa uvádza v jej komentári.
- » Namieste je veľká obozretnosť voči informačným zdrojom, ktoré porušujú zásady novinárskej etiky.
- » Pomôcť môžu naopak webové stránky zamerané na odhaľovanie dezinformácií, ktoré sa snažia podrobne zhodnotiť šírené fámy a zistiť, či sú pravdivé alebo nie. Platí to aj v súvislosti s koronakrízou, keď naliehavosť boja proti dezinformáciám vedúcim k ohrozeniu verejného zdravia viedla k ich aktívnemu vyhľadávaniu a vyvracaniu na špecializovaných webstránkach.

To, ako informácie komunikujú politici a spoločenské elity, však často nemáme v rukách. Môžeme sa pred klamlivými informáciami brániť aj ako jednotlivci? Inšpiráciou nám môžu byť príbehy ľudí, ktorí sa z presvedčených konšpiračných teoretikov stali kriticky zmýšľajúcimi ľuďmi, a ich rozprávanie o tom, čo ich doviedlo k tomu, že začali svoje videnie sveta spochybňovať. (Aké je to ťažké, sme opísali v predchádzajúcej kapitole.)

V týchto rozprávaniach môžeme často postrehnúť dve skupiny dôležitých faktorov (Čavojová et al., 2016). Prvá skupina sa týka praktických nástrojov kritického myslenia (napr. uvedomenie si potreby overovať si zdroje, hodnotenie spoľahlivosti dôkazov a pod.). Kanadský vedec Keith Stanovich (2011) to nazýva „mindware“ – ako paralelu k počítačovému softvéru. Omylov v usudzovaní sa tak môžeme dopúšťať buď vtedy, keď nám chýba potrebný mindware (napr. pochopenie pravdepodobnosti a náhodnosti), alebo naopak vtedy, ak máme chybný mindware – Stanovich ho nazýva „kontaminovaný mindware“, a zaraďuje sem napríklad prílišné spoliehanie sa na intuíciu či poverčivé myslenie.

Druhá skupina faktorov sa netýka vedomostí, ale skôr určitých dispozícií myslenia – musíme mať sklony k tomu, aby sme sa chceli dopátrať pravdy, musíme si ceniť pravdu viac ako svoje presvedčenie, musíme vedieť priznať vlastnú omylnosť a pripustiť, že aj druhá strana môže mať pravdu. Vyžaduje to pomerne veľkú otvorenosť, odvahu a toleranciu neistoty, lebo keď raz nastúpime na túto cestu, zistíme, že všetko naše poznanie je v zásade len dočasné a musíme byť stále pripravení prehodnocovať svoje presvedčenia vo svetle nových dôkazov a argumentov.

Referencie

Adorno, T. W., Frenkel-Brunswik, E., Levinson, D., & Sanford, N. (1950). *The Authoritarian Personality*. Harper & Brothers.

Apperly, I. A., Carroll, D. J., Samson, D., Humphreys, G. W., Qureshi, A., & Moffitt, G. (2010). Why are there limits on theory of mind use? Evidence from adults' ability to follow instructions from an ignorant speaker. *Quarterly Journal of Experimental Psychology* (2006), 63(6), 1201–1217. <https://doi.org/10.1080/17470210903281582>

Archiv bezpečnostných složek ČR, fond H, inv.j. 669, Diel II, správa z 1. 11. 1956

Archív Ústavu pamäti národa, f. B 10-7, inv.j. 88, s. 132, KSMV Prešov 31. 10. 1956.

Astin, J. A. (1998). Why patients use alternative medicine. *JAMA*, 279(19), 1548–1553. <https://doi.org/10.1001/jama.279.19.1548>

Bahna, V. (2019). Prirodzení konšpirátori. In M. Jurkovič, V. Čavojová, & I. Brezina (Eds.), *Prečo ľudia veria nezmyslom?* (pp. 63–84). Premedia.

Balfour, M. (1979). *Propaganda in War 1939-1945: Organisations, Policies and Publics in Britain and Germany*. Routledge & Kegan Paul.

Ballová Mikušková, E. (2016). (Niektoré) prekážky v racionálite. In *Rozum: Návod na použitie*. Iris.

Bar-Hillel, M., & Wagenaar, W. A. (1991). The Perception of Randomness. In *Advances in Applied Mathematics*, 12, 428–454.

Barkun, M. (2013). *Culture of Conspiracy: Apocalyptic Visions in Contemporary America* (2. vydanie). University of California Press.

Bunzel, J. H. (1967). *Anti-Politics in Amerika.: Reflections on the Anti-Political Temper and Its Distortions of the Democrtic Process*. Knopf.

Čavojová, V., Ballová Mikušková, E., & Majerník, M. (2015). Kontaminovaný mindware: typy, otázky a výzvy. *Kognice a Umelý Život 2015*. <http://cogsci.fmph.uniba.sk/kuz2015/zbornik/prispevky/cavojova.pdf>

Čavojová, V., Ballová Mikušková, E., Majerník, M., Jurkovič, M., Juhásová, A., & Masaryk, R. (2016). *Rozum: návod na použitie. Psychológia racionálneho myslenia*. Iris.

Čavojová, V., Šrol, J., & Ballová Mikušková, E. (2020). How scientific reasoning correlates with health-

related beliefs and behaviors during the COVID-19 pandemic? *Journal of Health Psychology*. <https://doi.org/10.1177/1359105320962266>.

Gilovich, T. (1991). *How We Know What Isn't So: The Fallibility of Human Reason in Everyday Life*. The Free Press.

Halama, P. (2019). Konštrukcia a psychometrické vlastnosti škály epistemologicky nepodložených presvedčení [Construction and psychometric properties of the epistemologically unfounded beliefs scale]. In Ivana Piterová & J. Výrost (Eds.), *Sociálne procesy a osobnosť 2018: zborník príspevkov*. (pp. 124–133). Spoločenskovedný ústav CSPV SAV. <http://www.spao.eu/files/spo-proceedings18.pdf>.

Hofstadter, R. (1964). The Paranoid Style in American Politics. *Harper's Magazine*, 77–86. <https://harpers.org/archive/1964/11/the-paranoid-style-in-american-politics/>.

Humphrey, N. H. (1976). *The social function of intellect*. Cambridge University Press.

Johnson, P. E. (2017). The Art of Masculine Victimhood: Donald Trump's Demagoguery. *Women's Studies in Communication*, 40(3), 229–250. <https://doi.org/10.1080/07491409.2017.1346533>.

Jurkovič, M. (2015). Individuálno-psychologické charakteristiky konšpiračného teoretika. *Slovenský Národopis*, 3(63), 224–232.

Kapferer, J. N. (1992). *Fáma: Nejstarší médium světa*. Práce.

Kelly, C. R. (2020). Donald J. Trump and the rhetoric of resentment. *Quarterly Journal of Speech*, 106(1), 2–24. <https://doi.org/10.1080/00335630.2019.1698756>.

Knapp, R. H. (1944). A psychology of rumor. *Public Opinion Quarterly*, 8(1), 22–37. <https://doi.org/10.1086/265665>.

Laswell, H. D. (1986). *Psychopathology and Politics*. University of Chicago Press.

Lilienfeld, S. O., Basterfield, C., Bowes, S. M., & Costello, T. H. (2020). Nobelists gone wild. Case studies in the domain specificity of critical thinking. In R. J. Sternberg & D. F. Halpern (Eds.), *Critical thinking in psychology* (pp. 10–38). Cambridge University Press.

Lipset, S. M., & Raab, E. (1970). *The Politics of Unreason: Right-Wing Extremism in Amerika, 1790-1970*. Harper.

Lodge, M., & Taber, C. S. (2007). *The Rationalizing Voter: Unconscious Thought in Political Information Processing*. SSRN Electronic Journal, 1–46. <https://doi.org/10.2139/ssrn.1077972>.

Longmate, N. (1977). *How we lived then. A history of everyday life during the Second World War*. Arrow Books.

Malinowski, B. (1954). *Magic, Science, and Religion*. Doubleday.

McClure, J., Hilton, D. J., & Sutton, R. M. (2007). Judgments of voluntary and physical causes in causal chains: Probabilistic and social functionalist criteria for attributions. *European Journal of Social Psychology*, 37(5), 879–901. <https://doi.org/10.1002/ejsp.394>.

Mercier, H., & Sperber, D. (2017). *The enigma of reason. A new theory of human understanding*. Penguin Books.

Merton, R. K. (1948). The Self-Fulfilling Prophecy. *The Antioch Review*, 8(2), 193. <https://doi.org/10.2307/4609267>.

Moscovici, S. (1987). The Conspiracy Mentality. In C. F. Graumann & S. Moscovici (Eds.), *Changing Conceptions of Conspiracy* (pp. 151–170). Springer-Verlag.

Nicholas, S. (1996). *The Echo of War. Home Front propaganda and the wartime BBC, 1939-1945*.

Nickerson, R. S. (1998). Confirmation bias: A ubiquitous phenomenon in many guises. *Review of General Psychology*, 2(2), 175–220. <https://doi.org/10.1037/1089-2680.2.2.175>.

Oliver, J. E., & Wood, T. J. (2014). Conspiracy theories and the paranoid style(s) of mass opinion. *American Journal of Political Science*, 58(4), 952–966. <https://doi.org/10.1111/ajps.12084>.

Panczová, Z. (2017). *Konšpiračné teórie: témy, historické kontexty a argumentačné stratégie*. Veda.

Pennycook, G., McPhetres, J., Zhang, Y., Jackson, G.L., & Rand, D. (2020). Fighting COVID-19 misinformation on social media: Experimental evidence for a scalable accuracy nudge intervention. *Psychological Science*. <https://doi.org/10.1177/0956797620939054>.

Pipes, D. (2003). *Spiknutí. Náznaky a teorie*. Themis.

Popper, K. (1945). *The High Tide of Prophecy: Hegel, Marx, and the Aftermath*. Volume 2 of *The Open Society and Its Enemies: Hegel and Marx*. Routledge.

Popper, K. (1957). Science: Conjectures and refutations. *The Philosophy of Science: An Historical Anthology*, 1–22. <https://doi.org/https://doi.org/10.1063/1.3050617>.

Shermer, M. (2011). *The believing brain: from ghosts and gods to politics and conspiracies---how we construct beliefs and reinforce them as truths*. Times Books.

Slovenský národný archív, ÚV KSS, f. David, Denné zprávy č. 6/1956.

Slovenský národný archív, ÚV KSS, f. David, k. 165-170.

Smith, B. W., Dalen, J., Wiggins, K. T., Christopher, P. J., Bernard, J. F., & Shelley, B. M. (2008). Who is willing to use complementary and alternative medicine? *Explore: The Journal of Science and Healing*, 4(6), 359–367. <https://doi.org/10.1016/j.explore.2008.08.001>.

Sorokowski, P., Groyecka, A., Kowal, M., Sorokowska, A., Białek, M., Lebuda, I., Dobrowolska, M., Zdybek, P., & Karwowski, M. (2020). Can Information about Pandemics Increase Negative Attitudes toward Foreign Groups? A Case of COVID-19 Outbreak. *Sustainability*, 12, 4912. <https://doi.org/10.3390/su12124912>.

Šrol, J., Ballová Mikušková, E., & Čavojová, V. (2020). *When we are worried, what are we thinking? Anxiety, lack of control, and conspiracy beliefs amidst the COVID-19 pandemic*. <https://psyarxiv.com/f9e6p/>.

Ståhl, T., & van Prooijen, J.-W. (2018). Epistemic rationality: Skepticism toward unfounded beliefs requires sufficient cognitive ability and motivation to be rational. *Personality and Individual Differences*, 122, 155–163. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2017.10.026>.

Stanovich, K. E. (2011). *Rationality and the Reflective Mind*. Oxford University Press.

Strachanová, D. (2019). Sklon k seba potvrdzovaniu alebo moja pravda je lepšia ako tvoja. In M. Jurkovič, V. Čavojová, & I. Brezina (Eds.), *Prečo ľudia veria nezmyslom?* (pp. 49–62). Premedia.

Szilágyi, A. (2017). Donald Trump's language use is using the verbiage of victimhood to position himself as America's savior — Quartz. *Quartz*. <https://qz.com/900800/donald-trumps-language-use-is-using-the-verbiage-of-victimhood-to-position-himself-as-americas-savior/>.

Thalmann, K. (2019). *The Stigmatization of Conspiracy Theory since the 1950s (Conspiracy Theories)*. Routledge.

Van Prooijen, J.-W. (2019). An Existential Threat Model of Conspiracy Theories. *European Psychologist*, 25(1), 16–25.

Van Prooijen, J. W., & Acker, M. (2015). The Influence of Control on Belief in Conspiracy Theories: Conceptual and Applied Extensions. *Applied Cognitive Psychology*, 29(5), 753–761. <https://doi.org/10.1002/acp.3161>.

Walker, A. C., Turpin, M. H., Stolz, J. A., Fugelsang, J. A., & Koehler, D. J. (2019). Finding meaning in the clouds: Illusory pattern perception predicts receptivity to pseudo-profound bullshit. *Judgment and Decision Making*, 14(2), 109–119. <http://journal.sjdm.org/18/181212a/jdm181212a.pdf>.

Whitson, J. A., & Galinsky, A. D. (2008). Lacking control increases illusory pattern perception. *Science*, 322(5898), 115–117. <https://doi.org/10.1126/science.1159845>.

PRESEDA SAV

prof. RNDr. Pavol Šajgalík, DrSc.

AUTORKY

Doc. PaedDr. Vladimíra Čavojová, PhD.

Mgr. Zuzana Panczová, PhD.

Mgr. Marína Zavacká, PhD.

ODBORNÝ GARANT PROGRAMU OTVORENÁ AKADEMIA

Mgr. Martin Venhart, PhD.

JAZYKOVÁ KOREKTÚRA

PhDr. Sibyla Mislovičová

RECENZIA

Mgr. Milan Vrbovský, PhD.

GRAFICKÝ DIZAJNÉR & DTP

RNDr. Gabriela Obadalová

VYDAVATEĽ

Slovenská akadémia vied

Štefánikova 49

814 38 Bratislava

www.otvorenaakademia.sk

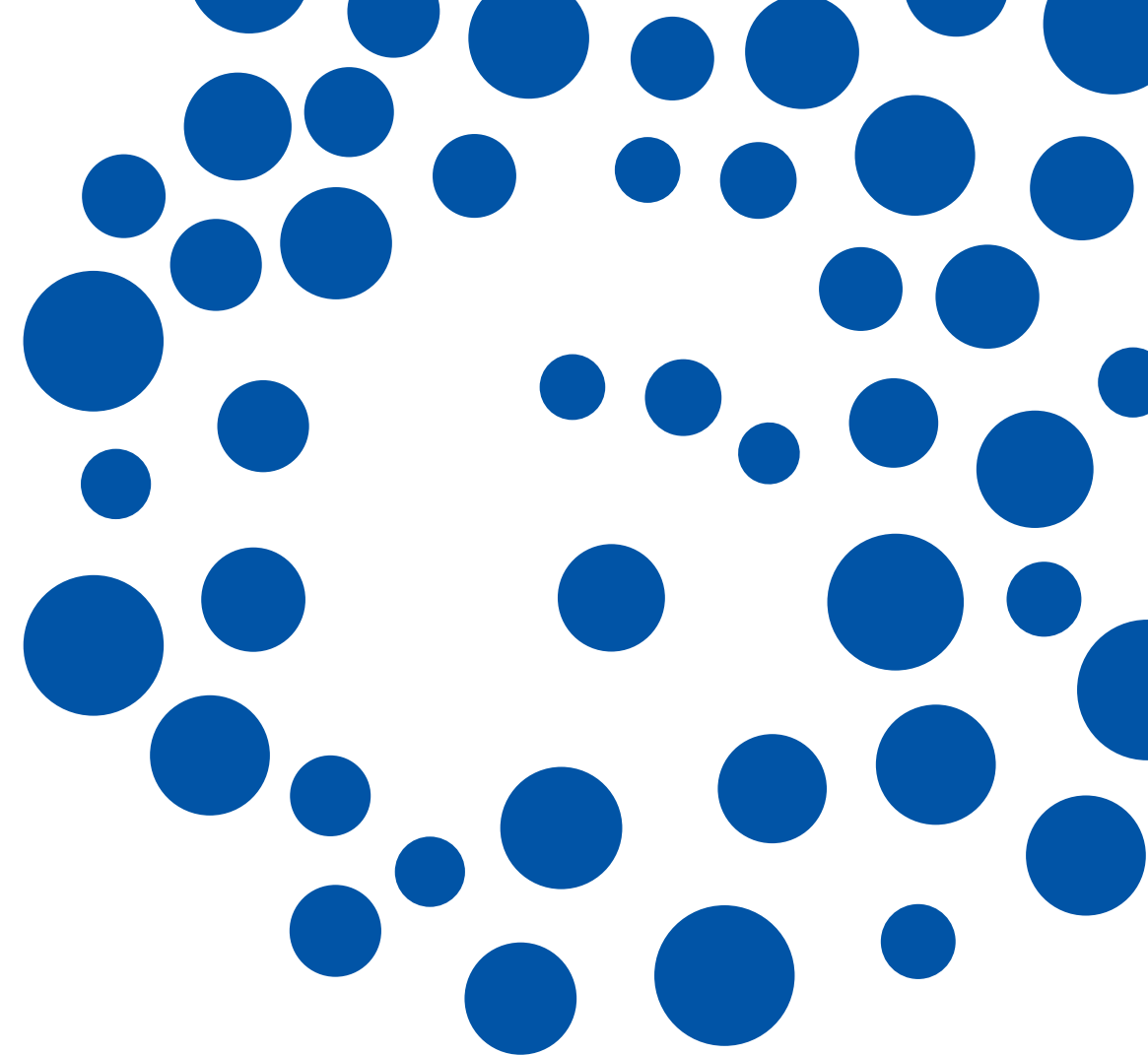
TLAČ

FO ART, s.r.o.

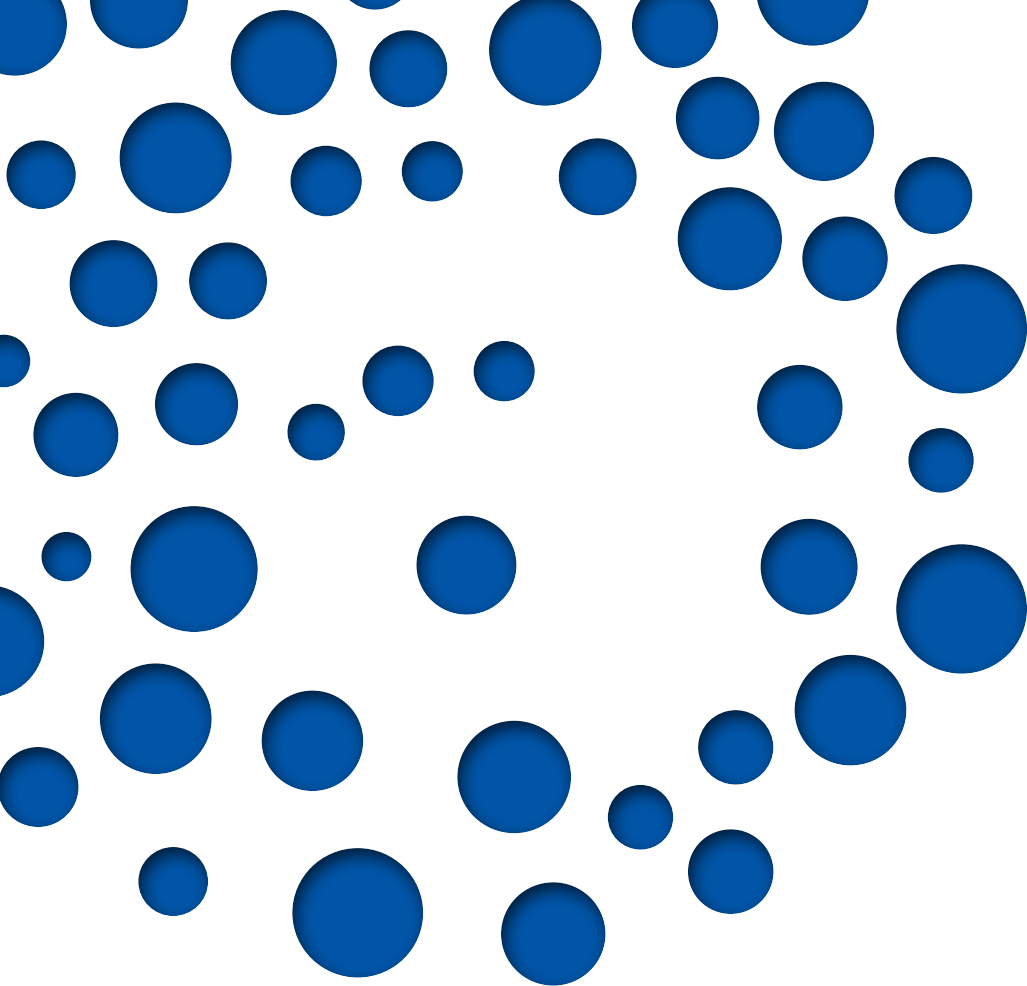
Prešovská 45

821 02 Bratislava

www.foart.sk

SLOVENSKÁ AKADÉMIA VIED

Štefánikova 49
814 38 Bratislava

www.otvorenaakademia.sk

